ਲਾਲੀ ਜੀ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ[1]

ਕਈ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ। ਖਾਲੀ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਲਿਖਾਂ ? ਜੀਹਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਲੋਕ ਵਰਕਿਆਂ ਦੇ ਵਰਕੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਟੈਗੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਨ ਉਹ ਸ਼ਖਸ ਜੋ ਰੱਬ ਨਾਲ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਲੜੀਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਛੂਹਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਣੇ ਦੋਸਤ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਲਿਖ, ਉਹ ਆਸਵੰਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਲਿਖ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਕਿਉਂ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰੇਂ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲਿਖ।

ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ 2004 ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ *ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ* ਨੇ ਛਾਪੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਾਲੀ ਦਾ, ਉਸਦੇ ਘਰ ਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਲ 1968 ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪਿੰਡੋਂ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ, ਪ੍ਰੀ-ਮੈਡੀਕਲ ਕਰਕੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਚੁਆਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇਹ ਛੋਕਰਾ ਦੇਖਦਾ, ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੋਮਪਾਲ ਰੰਚਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਨੂਰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ... ਯਾਨੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਜੂਬੇ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਐਲ.ਪੀ. ਮਸ਼ੀਨ ਚਲਦੀ ਦੇਖੀ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੂਲ ਘੁੰਮਦੇ ਦੇਖੇ... ਦੂਰੋਂ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪਰ ਲਿਖਦਾ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਮਨਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਹੋਏ।

ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਵਾਕ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿਤਾ। *ਚੋਖੇਰ ਬਾਲੀ* ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ''*ਬੰਗ ਦਰਸ਼ਨ* ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖੀ ਗਿਆ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ, ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਾਂਗੇ, ਐਤਵਾਰੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ। ਟੁੱਟੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਬਾਰਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ (ਨਾਵਲ) ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਂ ਹਟਿਆ, ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਚੀ ਗਿਆ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦਿਲ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲ, ਸਖ਼ਤ ਲੋਹਾ ਤਾਅ, ਫਿਰ ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰੀਂ ਜਾਈਂ, ਆਪੇ ਕੋਈ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਲਓ ਇਹ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਚੋਖੇਰ ਬਾਲੀ।''

ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਗੱਲ ਬਣੇ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਮਨ ਉਪਰ ਉਕਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹਾਜ਼ਰ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪੁੱਤਰ ਦਿੱਸ ਪਵੇ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਉਦਾਲਕ ਅਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਵੇਤਕੇਤੂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਤੂੰ ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਿਰਖ ਪਰਖ ਕੇ ਸੋਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ। ਉਲਟ ਕਰ, ਸਿਰਫ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਜਾਣ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਆਪੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ।

ਲਾਲੀ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਨੰਬਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਮੈਰਿਟ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸੋ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਨਖਾਹ ਬਿਆਸੀ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ। ਇਹ 1958 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ - ਜੇ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿਊਂਗਾ। ਮੈਂ ਖਰਾ ਰੱਟੇਬਾਜ਼ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੈ, ਰੱਟੇ ਮਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਬਣਾ, ਨਹੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਏਂਗਾ। ਅੱਠਵੀਂ ਦੀ ਮੈਰਿਟ ਲਿਸਟ ਪੁੱਜੀ, ਮੇਰਾ ਅੱਠ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫਾ ਲੱਗਾ, ਫੀਸ ਮਾਫ। ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਭਰਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਨੰਬਰ। ਛੁਟੀ ਆਏ, ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਕਾਰਡ ਦਿਖਾਇਆ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਚਲੋ ਫਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਕਿਥੇ ਨੇ ਪੈਸੇ? ਤੈਨੂੰ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਆਇਆਂ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ - ਫੇਰ ਲਾਰਾ ਕਿਉਂ ਲਾਇਆ ਸੀ ? ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਲਾਰੇ ਕਰਕੇ ਏਨੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਗਿਐਂ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੀ ? ਮਾਰੇ ਗਏ। ਭਰਤੀ ਅੰਬਾਲੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ। ਬੱਸ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੈਠ ਗਿਆ - ਸੋਚਦਾ ਗਿਆ, ਭਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹਨੋ ਹਟਣੈ ? ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਲੜਾਈਆਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੂੰਗਾ। ਜੇ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਠੀਕ, ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਈ ? ਜੇ ਬਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਏਅਰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਵੇਲੇ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਹੁਣ ਵਿਹਲਾ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਸਪੀਚ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ, ਹੁਣ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਵਾਂਗਾ ਨਾ। ਉਹ ਸਪੀਚ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਟੈਸਟ ਲਿਆ। ਕੱਦ ਭਾਰ ਪਰਖੇ ਨਾਪੇ। ਸਭ ਠੀਕ। ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਫਿੱਟ ਹੈਂ। ਲਿਆ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਖਾ। ਮੈਂ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਦੇਖੇ। ਅਫ਼ਸਰ ਬੋਲਿਆ - ਤੂੰ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈਂ, ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀਐ ਉਮਰ। ਜਾਹ, ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਦ ਆਈਂ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕਰਾ, ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਨੈ ? ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੇਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਊਂ ਜੋ ਹੁਣ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ? ਪਰ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਈ ਨੀਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ।

---

[1] **ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।**

ਮੈਂ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਨਾਨਕਾ ਘਰ ਚੰਗਾ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਮਾਮਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਮੈਰਿਟਾਂ ਡਿਵੀਜਨਾ ਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡਾ ਭਾਣਜਾ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿਤੀ - ਮੇਰੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਸਵਾਏ ਨੰਬਰ ਆਏ ਨੇ। ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਰਾਤੀਂ ਰੋਟੀ ਖਾਕੇ ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਤ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਕਿ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੈ, ਪਟਿਆਲੇ, ਪੈਸੇ ਦਿਉ।

ਸਵੇਰੇ ਮਾਮੀ ਚਾਹ ਦੇਣ ਆਈ, ਖੁਸ਼ ਲੱਗੀ, ਕਹਿੰਦੀ - ਦੋਹਤੇ, ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜਾਮ ਕਰ ਦਿਤੈ। ਤੇਰਾ ਮਾਮਾ ਤੈਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਛੱਡਣ ਜਾਊਗਾ। ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਇਕ ਪੀਪੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੈ। ਦੂਜੇ ਪੀਪੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਸਿਲਵਾ ਉਥੇ ਲਈਂ। ਨਾਲੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ। ਤੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਨੀ ਦੇਣਾ ਪਊ। ਉਥੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਐ, ਤੇਰੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਪਤੈ। ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਇਕੋ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਲਾਲੀ, ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਦਸੀਂਦੈ। ਮੇਮਾ ਨਾਲ ਫਰਲ ਫਰਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਖਿਐ। ਕੀ ਪਤਾ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹੋ ਜਾਵੇਂ ? ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਇਕ ਇਕ ਪੀਪਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਚੀਕੇ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਸ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਲਾਲੀ ਦੇ ਘਰ। ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ। ਮਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਚਾਚਾ ਕਹਿਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਨਾਨਾ ਜੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤਬੇਲੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - ਆਹ ਮੰਜੀ ਚੱਕ, ਉਥੇ ਧਰ ਲੈ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਨਹੀਂ ਇਥੇ ਕੋਈ। ਸਾਫ਼ ਸੂਫ ਕਰਕੇ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲੈ। ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਜਚੀ ਨਾ, ਕਿਹਾ - ਚਾਚਾ ਇਹ ਕਮਰੇ ਬੰਦ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਦੇ ਦੇਹ ਇਕ ਕਮਰਾ ਭਾਣਜੇ ਨੂੰ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਐ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਵੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਨਾ। ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਈ ਨਾ ਕਿਤੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਆਂ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਆਗਿਆ ਹੋਰ ਮੰਗੀ - ਨਾਨਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੈ ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਬੰਦ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਐ। ਮੇਰਾ ਕੱਲੇ ਦਾ ਜੀਅ ਨੀਂ ਲੱਗਣਾ। ਪਿੰਡੋਂ ਅਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਲੈ ਆਵਾਂ ? ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਇਓ ਕਿ ਰਖਵਾਲੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਮਿਲ ਗਏ, ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ। ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਕਾਕਾ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਲੈ ਆ। ਸਾਊ ਬਣਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਣੈ।

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਪੈਦਲ ਪਟਿਆਲਾ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਪੁੱਜੇ। ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ, ਲਹਿਰੇਗਾਗੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਤੇ ਮਾਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਸ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਿਆ। ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਅਜੀਤ ਮੇਰਾ ਸਕੂਲ ਦਾ ਜੋਟੀਦਾਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦਸਵੀਂ ਕੀਤੀ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਰੇ ਉਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾਕੇ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਮੁਫਤ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਛੱਤ ਮਿਲ ਗਈ, ਚੱਲ ਦਾਖਲ ਹੋਈਏ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ - ਆਹ ਸਾਈਕਲ ਚੁੱਕ, ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਅਤਾਲਾਂ ਜਾਹ, ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ। ਇਥੋਂ ਹੁਣ ਫੁੱਟ, ਬਾਪੂ ਸਮਝ ਰਿਹੈ ਤੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਆਇਐਂ, ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ।

ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਗਿਆ, ਮਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੰਨ ਈ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਭਾਪੇ ਅਗੇ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ ਕਰ ਦੇਖਾਂਗੀ, ਉਮੀਦ ਘੱਟ ਈ ਐ, ਪਰ ਦੇਖਦੇ ਆਂ ਕੀ ਬਣਦੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਜੀਤ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਏਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਇਕ ਵਾਰ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰ ਦਿਉ, ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਫੀਸ 83 ਰੁਪਏ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਮਾਫ ਕਰਵਾਲਾਂਗੇ, ਨਾਲੇ ਟਿਉਸ਼ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਖੁਸ਼ ਅਜੀਤ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖਬਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਬੜੀ ਆਈ, ਪਰ ਆਖਰ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਈ ਲਿਆ। ਉਹ ਇਹੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਹੁਣ ਇਹ ਵੀ ਚੱਲਿਐ।

ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਆ ਉਤਰੇ ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਉਪਰ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਸਨੇ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਮੰਗੇ। ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਚਲਾ ਮੈਂ ਲੈਨਾ, ਤੂੰ ਪਿਛੇ ਬੈਠ, ਅੱਠ ਆਨੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਰਿਕਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ - ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਣਾ ਖੇਡ ਨਈਂ। ਪਰ ਚਲੋ ਅਠੱਨੀ ਓ ਸਹੀ। ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਆਇਆ, ਦੋਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕੋ ਸਾਈਕਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੈਡੀਕਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਜੀਤ ਆਰਟਸ ਵਿਚ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਲੱਗਾ, ਇਥੇ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਦੁਆਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਲਾਲੀ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਪਟਿਆਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਘੱਟ ਈ ਆਉਂਦਾ, ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾਭਾ ਰੋਡ ਉਤੇ ਛੇ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਲੈਂਡ ਸੀਲਿੰਗ ਐਕਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਸੇ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੀਲਿੰਗ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਪੁਆ ਕੇ 200 ਏਕੜ ਬਚਾ ਲਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਚੇ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਰਿਆ ਕਿਲ੍ਹਾ। ਅਸੀਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਪ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੇ। ਦਾਲ ਜਾਂ ਸਬਜੀ, ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਹੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ। ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤਦਾ। ਇਸ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਖੁਰਲੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਪਰ ਇਕ ਤਹਿ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਵਿਛਾ ਕੇ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਢਕ ਦਿਤੀ। ਇਹੀ ਸਾਡਾ ਕੁਕਿੰਗ ਰੇਂਜ, ਇਹੀ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ। ਇਕ ਸਟੋਵ, ਚਾਰ ਕੌਲੀਆਂ, ਚਾਰ ਗਲਾਸ, ਅਜੀਤ ਹੱਸਦਾ - ਸਮਾਜਵਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਇੱਕੋ। ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰੀ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਸਦਾ ਹੁੰਦਾ : ''ਉਹਦਾ 'ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ' ਦਾ ਨਾਮ ਲਾਲੀ, ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ ਸੀ, ਵੱਡੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਭਾਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁਣ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ., ਦਿੱਲੀ ਦੱਖਣ ਘੁੰਮਿਆ ਹੋਇਆ। ਬੰਬਈ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੀ ਵੀ ਥਾਹ ਪਾ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਰਚਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਲਾਲੀ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ; ਲਾਲੀ, ਇਹ ਸੁਰਜੀਤ ਐ, ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਇਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲੀ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : ਚੱਲ ਕਵੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਚੱਲੀਏ। ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੱਤ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ– ਲਾਲੀ ਜੀ, ਪੈਦਲ ਈ ? ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ– ਨਹੀਂ, ਕਥਾ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ। ਸਦਾ ਕਥਾ ਤੇ ਸਵਾਰ ਰਿਹਾ।

''ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ, ਨਾਵਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਉਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਲੋਰਕਾ, ਸੋਫ਼ੋਕਲੀਜ਼, ਸਾਰਤਰ, ਕਾਮੂ ਓਥੇ ਇਉਂ ਹੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਪੂਰਥਲੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਮੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

''ਬ੍ਰੈਖ਼ਤ, ਨੇਰੂਦਾ, ਪਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੈਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲਫ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਜੀ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਮਿਲੇ। ਲਾਲੀ ਜੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਵਾਕ ਕਵਿਤਾ, ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਵਿਨੋਦ ਨਾਲ ਜਗਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਨਾ, ਅਸਲੀਅਤ, ਦੇਸ ਬਿਦੇਸ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਧੂਣੀ ਬਾਲ ਲੈਂਦੇ, ਕਿਤੇ ਸਿਵਾ ਜਗਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ, ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰਾਂ ਵਿਚ।

''ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੋਹਨਜੀਤ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਅਸੀਂ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਵਜੇ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾ ਕੇ ਰਜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੜੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ :

''ਕਿਉ ਬਈ ? ਕਬਰਾਂ ਚ ਪੈਣ ਲੱਗੇ ਓਂ, ਉਏ ਕਬਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਈ ਜਗਾ ਦਿਓ ...

ਮੈਂ ਬੱਤੀ ਜਗਾਈ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਲਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ : ਸਟੋਵ ਬਾਲ ਕਵੀ, ਤੱਤਾ ਪਾਣੀ ਧਰ, ਅਲਖ ਜਗਾਈਏ, ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ ਰਾਤ।

ਪੜੇ ਮਜ਼ਾਰ ਪੇ ਕੁਛ ਹੈਂ ਦੀਏ ਯੇ ਟੂਟੇ ਹੂਏ
ਇਨ੍ਹੀਂ ਸੇ ਕਾਮ ਚਲਾਓ, ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਹੈ ਰਾਤ।

''ਇਹ 1967 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ। ਓਦੋਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋਏ ਸਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੂੰ, 20 ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਏਹੀ ਸੀ। ਫ਼ਿਰਾਕ ਗੋਰਖਪੁਰੀ ਦੀ ਉਦਾਸ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਲਾਲੀ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਖਬੀਰ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਓਥੋਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚੌਰਸ ਰਾਤ ਤੱਕ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਗੱਲ ਬੰਬਈ ਫ਼ਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਲੱਗੀ ਸੀ ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ, ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬੰਬਈ ਆਈ, ਫਿਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਤੇ ਗੱਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈ, ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮਧੂਬਾਲਾ, ਮਧੂਬਾਲਾ ਤੋਂ ਮੈਰੇਲਿਨ ਮਨਰੋ ਤੱਕ, ਮਨਰੋ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੱਕ, ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਤੱਕ, ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ਿਲਮ *ਗ੍ਰੇਟ ਡਿਕਟੇਟਰ* ਤੱਕ, ਗਲੋਬ ਨੂੰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਿਟਲਰ ਤੱਕ, ਓਹੀ ਫੁੱਟਬਾਲ ਉਡਿਆ, ਸਾਡੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ, ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਬਣ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਇਉਂ ਸਾਡੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ, ਲਾਲੀ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਉੱਡਣ ਖਟੋਲੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਾ ਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਜਹਾਨ ਦਿਖਾ ਲਿਆਏ।

''ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੁਸਤਕ *ਦਸ ਸਪੇਕ ਜ਼ਰਦੁਸਤ* ਦਾ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਲੈ ਆਏ : *ਜ਼ਰਦੁਸਤ ਨੇ ਕਹਾ ਥਾ,* ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ।

''ਲਾਲੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਚੇਤਾ, ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬੀ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਮਹਾਂਨਗਰੀਆਂ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਇਕ ਛਿਣ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ...।

''ਅਸੀਂ ਲਾਲੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ- ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਾਂ, ਮੇਰੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਖੜ੍ਹਾ, ਕਹਿੰਦਾ ਦਿਖਾ ਖਾਂ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ? ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬੇ ਖੜ੍ਹੇ ਐ।

''ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗੂੰ ਯਾਦ ਐ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੱਚ ਐ ਕਿ ਦੰਤ-ਕਥਾ। ਲਾਲੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮਾ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਾਮ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ। ਜਦੋਂ ਲਾਲੀ ਜੀ ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਗਏ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਵਰਗਾ ਲਿਖ ਸਕੇਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਈਂ।

''ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲੀ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲੈ ਗਏ, ਨਵੀਆਂ ਨਵੇਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਘਰ, ਮੋਹ ਭਰੀਆਂ ਨਿਰਮਲ ਹੱਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਚੰਚਲ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਿਹੇ ਹਾਸੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜ਼ਦਾਂ, ਕੱਚ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਰੰਗਾ ਪਾਗਲ ਪਾਣੀ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਐਲ.ਪੀ., ਯਹੂਦੀ ਧੁਨਾਂ (ਜੀਊਇਸ਼ ਮੈਲੋਡੀਜ਼)।ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੀਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।''

ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਦ ਲਾਲੀ ਦਾ ਪਾਪਾ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਛਿਆ – ਕਿਵੇਂ ਓ ਬਈ ਮੁੰਡਿਓ ? ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ – ਠੀਕ ਹਾਂ ਜੀ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ – ਪਟਿਆਲਾ ਦੇਖਿਆ ? ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। ''ਕੀ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ?'' ਉੱਤਰ – ਮਾਲ ਰੋਡ, ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਾਗ, ਕਿਲਾ ਮੁਬਾਰਕ, ਅਦਾਲਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮੋਤੀ ਮਹਿਲ। ਫਿਲਮ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੱਸ ਪਏ, ''ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਹੋ ਜਵਾਬ ਦਿਉਗੇ। ਪਾਸ ਹੋਣ ਜੋਗੇ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪਟਿਆਲਾ ਸਮਝਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹਾਂਗਾ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ। ਪਟਿਆਲਾ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਠੀਕ ਐ? ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। ਕਿਹਾ, ''ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ ਰਾਜ਼ਦਾਂ, ਬੇਦਾਰ, ਦਲੀਪ ਟਿਵਾਣਾ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ, ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ। ਮਿਲਾਂਗੇ ਉਸਤਾਦ ਬਾਕਰ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ, ਕੰਵਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਯਮਲਾ ਤੇ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣੇ ਨੂੰ। ਭਲਵਾਨ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਕੁਲਵੰਤ ਗਰੇਵਾਲ। ਇਕ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੀਰ ਕਿਸ ਨੇ ਗਾਉਣੀ ਹੈ ? ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਅਸੀਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਹੀਰ ਰੱਖ ਦਿਤੈ। ਸੁਣੇ ਇਹ ਨਾਮ ਕਦੀ? ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਸਿਵਾਇ ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ *ਬਸ ਕੰਡਕਟਰ* ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪਾਠ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ – ਰਿਕਸ਼ੇ, ਤਾਂਗੇ ਜਾਂ ਬੱਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਆਂਗਾ। ਪੈਦਲ ਚੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਮਿਲੇਗਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਐ? ਗੁੰਗਿਆਂ ਬੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਏ। ਪੱਚੀ ਤੀਹ ਕਿਲੋ ਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਉਸ ਲਈ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਨੌਕਰ, ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਘੋੜਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ

ਸੀ, ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ – ਜਦੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਥਕਦਾ ਈ ਨਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕਾਠੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਅਗੇ ਅਗੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ।

ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤਾ ਈ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਰੜ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਮਰਹੂਮ ਸ੍ਰ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ 1986 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ, ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ – ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਾਲਜ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ – ਉਹੋ ਅੱਜ ਤਾਂ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲੇ – ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜੇ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਥੋੜਾ ਦੇਖਣੇ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਸੁਕਰ ਹੈ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਕਾਲਜ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਇਥੋਂ ਪੜ੍ਹੇ। ਆਉ ਅੱਜ ਇਕ ਗੇੜਾ ਲਾਈਏ।

ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ– ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ? ਉਹ ਖੂਬ ਹੱਸਿਆ ''ਉਏ ਇਹ ਕਾਲਜ ਬਣਾਇਐ ਕਿਸੇ ਨੇ ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਬਾਹਰਵੀਂ ਤੱਕ ਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰੀ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਇਹਨੂੰ ਸਕੂਲ ਨਾ ਕਿਹਾ ਕਰੋ, ਕਾਲਜ ਕਿਹਾ ਕਰੋ। ਐਂ ਕਹਿਣ ਨਾਲ, ਇਕ ਚਿਠੀ ਨਾਲ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਬਣ ਜਾਇਐ ਕਰਦੈ ? ਚੀਫਜ਼ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ। ਅੰਦਰ ਆਉ ਜਰਾ। ਆਹ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੀਲਡਾਂ, ਕੱਪ ਅਤੇ ਟਰਾਫੀਆਂ ? ਕਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ। ਦੱਸੋ, ਕਾਨਸ ਤੇ ਬਚੀ ਹੈ ਕੋਈ ਥਾਂ ? ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਕਦੇ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਖੇਡਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ, ਸੋ ਹਾਕੀ ਦੀ ਕਪਤਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੇ, ਜਦੋਂ ਅਗਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹੀਏ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਪ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।

ਟੀਮ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇਖੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਸਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ? ਹੱਸ ਪਿਆ – ਠੀਕ ਸਨ, ਟੀਮ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ, ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਟਰੇਨ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਝਰਨਾ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦਾ, ਸਾਰਾ ਜਿਸਮ ਹੱਸਦਾ। ਇਹ ਲਫਜ਼ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਚੈਖਵ ਦਾ *ਵਾਨਕਾ* ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚਲੇ ਵਾਕ ਹਨ, ''ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਟ੍ਰੀ ਵੱਢਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਦਰਖਤ ਵਢਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਠੰਢ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕੰਬਦਾ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਖੂਬ ਹੱਸਦਾ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ।''

ਵਲਦਾਰ ਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾ ਕਰਦਾ, ਦੇਖਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ -ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਦਗਦੀਆਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਲਗਦਾ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਪਾਠਕੋ, ਮੇਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇਖਦਿਆਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਈਏ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਵੀ ਕਰਦੇ, ਥੱਪੜ ਵੀ ਜੜ ਦਿੰਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਡਰ ਤਾਂ ਕੀ ਲੱਗਣਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਮਝਦੇ। ਮੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਜਿਹੜਾ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਉਸਦਾ ਪਿੰਡ ਸੰਗਤਪੁਰਾ ਸੀ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਾਮ ਪੁਛਿਆ, ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕਾਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹੀਆ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਲਣ ਕਿਉਂ ਨੀ ਆਉਂਦਾ ? ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਕੀ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਬਸ, ਇੰਨੀ ਕੁ ਗੱਲ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ – ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਖਿੱਐ ਜੁਆਕਾਂ ਨੇ ਬਈ ਲਾਲੀ ਬੜਾ ਪੜ੍ਹਾਕੂ ਐ, ਬਈ ਇਹਦੇ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਈ ਨੀ ਕੋਈ।ਕੋਈ ਵਰਕਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉ ਤਾਂ ਸਹੀ ਇਸਦਾ ਲਿਖਿਆ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹਲਚਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ੋਸ਼ੇਬਾਜ਼ ਨੇ ਇਹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਛੋਕਰੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਨਾ ਛਡੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਖੱਪਖਾਨਾ। ਇਹਨੂੰ ਜੀਪ ਲੈ ਦਿੰਨਾ। ਕੁੱਤੇ ਰੱਖੇ ਠਾਠ ਨਾਲ। ਪੰਜ ਚਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਕਰੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ। ਦਾਰੂ ਦੂਰੂ ਪੀ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਅਕਲ ਤਾਂ ਆ ਜਾਏ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਇਹਨੂੰ। ਜਿਧਰ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਰਨ, ਆਹ ਜਾ ਰਿਹੈ ਬਈ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲਾਲੀ।

ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਲੀ ਵੀ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਨੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ – ਹਰਦਿਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿਧੂ ਇਸ ਆਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ, ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਰੱਖਣੈ। ਐਵੇਂ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਬੁਲਾ ਲਉ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਐਕਸਪਰਟ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਕਰਕੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿਲੀ ਰੱਖਣੀ ਪਈ, ਉਸਨੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ – ਪਟਿਆਲੇ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਉਣਾ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਰੁਕਦਾ ਕਦੋਂ ? ਇਕੱਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਜਰਮਨ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਕੱਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ, ਪੇਟਿੰਗਜ਼, ਮਿਊਜ਼ਕ, ਫੋਕ। ਨਾਰੰਗ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਆਏਗਾ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਜਾਏਗਾ। ਜਦੋਂ ਜੱਜਮੈਂਟ ਹੋਈ, ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹਰਦਿਲਜੀਤ। ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ– ਇਹਦੀ ਮੁਢਲੀ ਯੋਗਤਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਖੁਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਨਾ – ਜਿਥੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਸਖਤ ਕਰੇਗਾ, ਯੋਗ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਏਗਾ। ਦਿਉ ਫਾਈਲ, ਦਸਖ਼ਤ ਕਰੀਏ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਟ ਕਚਹਿਰੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਨਾ ਖੜਕਾਇਆ।

ਮੈਂ ਹਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਹਸ ਪਿਆ– ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ, ਪਰ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀ ਕੀਤਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਪੁਆਰ ਅਤੇ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ। ਨਾਰੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੱਕੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਸਨ, ਸਿਰੇ ਦੇ ਖਤਰਨਾਕ। ਐਡਹਾਕ ਨੌਕਰੀ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ।

ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਲਾਲੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ- ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਓ ਨਾ ਬਈ ਲਾਲੀ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੇਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਮਾਲਕ ਨੌਕਰ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ।

ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੱਸਣਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ?

ਲਾਲੀ - ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਹਾਜਰੀ ਲਾ ਕੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ ਕਰੇਗਾ।

ਗਿੱਲ - ਤੇਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਆ ਜਾਏ, ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਟੋਕੇਗਾ।

ਇਉਂ ਲਾਲੀ ਉਮਰ ਭਰ ਮਾਲਕ ਰਿਹਾ।

ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਮੁਖੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਪੁੱਛਿਆ- ਲਾਲੀ ਕਿਥੇ ਐ? ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜੇ ਤੂੰ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੈਂ ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਉਹ ਕਿਥੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੈ ਇਸ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਫਿਰ ਮਿਲਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?

ਡਾ਼ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀਸੀ ਕੋਲ ਲਾਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ, ਦੱਸਿਆ, ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ ਫਜ਼ੂਲ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਤੂੰ ਵੀ ਲਾਲੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆ ਕਰ ਕਦੀ ਕਦਾਈ, ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਅਕਲ ਆਏ। ਲਾਲੀ ਜਿਥੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀ ਬਣਿਆਂ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਣੀ ਹੈ।

ਹਰਜੀਤ ਗਿੱਲ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ - ਲਾਲੀ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਲੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਯੱਕੜ ਮਾਰਕੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ? ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮਰ ਜਾਣ ਦੇ ਇਹਨਾ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀ ਪੀ ਕੇ। ਇਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਨਾ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨਗੇ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਾ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਦਸ ਮੀਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਹੋਵੇ, ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ।

ਸਰਦਾਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਆਖ ਦਿੰਦਾ - ਕਿਉਂ, ਚਟਣੀ ਉਪਰ ਘਿਉ ਰੱਖ ਕੇ ਨੀ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਰੋਟੀ ? ਗੁੜ ਨਾਲ ਨੀ ਬੁਰਕੀ ਲੰਘਦੀ ? ਨਾਭਾ ਰੋਡ ਵਾਲੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਬੀਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੰਡਾਈ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀਹ ਬਾਈ ਕਿਲੋ ਗੁੜ ਦਾ ਥੈਲਾ ਭੇਜਿਆ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਚੁਕਾ ਦਿਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਦੋ ਸੇਰ ਘਿਉ ਦੇ ਜਾ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਘਿਉ ਦੇ ਗਿਆ। ਇਕ ਰਿਟਾਇਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਮਿਹਨਤੀ ਨੇ, ਸਾਊ ਨੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਦਸਵੀਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਾ ਦਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮਾਈ ਦੀ ਸਰਾਂ ਲਾਗੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਇਜ਼ੱਤ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਟਿਊਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਪੈਸੇ ਵਧੀਕ ਦਿੰਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਆਖਾ ਮੰਨਦੀਆਂ, ਜੋ ਸਬਕ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ। ਮੁੰਡੇ ਅਲਗਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ।

ਰਾਜ਼ਦਾਂ, ਰੰਚਨ ਅਤੇ ਲਾਲੀ ਤਿੰਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਦੇ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਰੰਚਨ ਤਾਂ ਬਾਦ ਵਿਚ ਫੁੱਲਬ੍ਰਾਈਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਸ਼ਰੰਜਵੀ ਜੋ ਆਖਦੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ, ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਡੋਲੂ ਵਿਚ ਦਾਲ ਫਰਾਈ ਤੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਰੋਟੀਆਂ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੀ ਰੌਲਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ। ਪੈਂਟਾਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਕਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ।ਕਿਸ ਦੀ ਜੇਬ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਜ ਦਾ ਡਿਨਰ ਆਇਆ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇੰਨਾ ਹਿਸਾਬ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢੇ ਬਕਾਇਆ ਉਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਫ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਈਮਾਨਦਾਰ ਸਾਂ। ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੋਈ ਸਿਕੰਦਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਰਟਰੰਡ ਰਸਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਗੈਲੀਲੀਓ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਛਤ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਬਾਦ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗੈਲੀਲੀਓ ਵਾਲੀ ਛਤ ਠੀਕ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਆਈਨਸਟੀਨ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਬਦਲਿਆ।''

ਮੇਰਾ ਅਸਮਾਨ ਲਾਲੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਬਦਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਤੁਰਕੇ ਆਉਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੋਈ ਹਰਪਾਲ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਗਾਈਡ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਹੋਈ ਨਾ ਕਮਾਲ ? ਹੱਥ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਖੂਬ ਹੱਸਿਆ, ਕਿਹਾ - ਯਾਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਕੁ ਨਾਲ ਝਖ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਤਮੀਜ਼ ਹੈ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ? ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਫਿਰਦਿਆਂ ਤੁਰਦਿਆਂ। ਆਏਗਾ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਕਰਨਗੇ - ਅਜੀਤ ਪਟਿਆਲਾ ਹੈ, ਪੰਨੂ ਪਟਿਆਲਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਉਪਰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰੜ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿਓ ਬਈ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਖਾਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾਂ ਈ ਆਉਣਾ ਪਵੇ।

ਲਾਲੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੀ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੋਟੀ, ਵਿਸਕੀ, ਚਾਹ, ਲੱਸੀ, ਜੋ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਲ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਬੁਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਹੋ। ਲਾਲੀ ਵਰਗਾ ਫਕੀਰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੇਵਾਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦ ਕੇ, ਪੈਸੇ ਖੁਦ ਦਿੰਦਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦਾ - ਤੂੰ ਛੋਟਾ ਹੈਂ, ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਿਆ ਕਰ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਿੱਤਰ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਦਿੱਸ ਪਿਆ, ਬੁਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਏਗਾ, ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਚੱਲ ਕੇ ਰਲੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਭਜਾ ਦਏਗਾ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਏ, ''ਉਸ ਕੋਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹਨ, ਉੱਤਰ ਵੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਾ, ਧਰਮ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਭ ਖੰਡਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਲਾਮੁਕਤ ਤੇ ਸਥਾਨ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਸਗੋਂ ਖੜੋਤ ਮੁਕਤ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ... ਐਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਪਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬੰਦਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਦਾ ਹੋਵੇ।

''ਰਾਜਪੁਰੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਖਰ ਵਧੀਆ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਮੂਹੋਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਵਲ *ਬਰਿਜਿਜ਼ ਆਫ਼ ਮੈਡੀਸਨ ਕਾਉਂਟੀ* ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ – ਚੰਗਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਕੇਵਲ ਲਾਈਟ ਤੇ ਸ਼ੇਡ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ੂਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਈਟ ਅਤੇ ਸ਼ੇਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਤੇ ਸਥੂਲ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਸਟਿੱਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗਿਆ ਕਿ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ, ਕਹਾਣੀ, ਸਕਰੀਨ ਪਲੇਅ, ਡਾਇਲਾਗ ਵੀ ਆਪ ਲਿਖੇਗਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ– ਬਾਕੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਾਂ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ ਸ਼ੇਖਰ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਹਾਣੀ ਚੁਣ ਜੋ ਸ਼ੂਟ ਕਰਨੀ ਸੌਖੀ ਹੋਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਗੁਣਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

''ਚੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ *ਗੁਮਰਾਹੀ* ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਤੇ ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੋੜ ਕੱਟਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਪਿਉ ਪੁਤਰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਵਾਂ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਹਰ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਨਬੀ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਪਿਤਾ ਪੁਤਰ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤੰਦ ਜੁੜ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੇਟਿਆ ਪਿਤਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ – ਬੱਚਾ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲੱਭਣ 'ਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਸਾਰ ਉਸਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

''ਗੱਲਾਂ, ਫਿਲਮਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਨ ਕਦੋਂ ਢਲ ਗਿਆ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਬਾਬਿਓ ਆਪਾਂ ਬੱਸ ਵੀ ਫੜਨੀ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਜੀ ਉਠਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਰੋਕ ਲਏ, ਅਖੇ ਮੈਂ *ਗੁਮਰਾਹੀ* ਦੀ ਸਕਰਿਪਟ ਸੁਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਬੈਠ ਗਏ। ਸਕਰਿਪਟ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਆਮ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਮਰੋੜਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੇਪ, ਰੇਸ, ਮੁਜਰਾ ਤੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾ ਦਿਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾ ਡਿਸਟ੍ਰੀਬਿਊਟਰ ਫਿਲਮ ਚੁਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਸਕਰਿਪਟ ਸੁਣਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਏ।

''ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ – ਤੁਸੀਂ ਸਮਝੇ ਨਹੀਂ ਬਾਬਿਓ, ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਫੇਰ ਸਹੀ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਜਾਉ ਕਿ ਮੂਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਮਪਰੂਵ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਮੈਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ?

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਸ਼ੇਖਰ, ਜੇ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

''ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਿਸਟ ਤੇ ਲਾਲੀ ਬਾਬੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਕਿਵੇਂ ਰਿਹਾ ਫਿਰ ਪਰਸਾ ? ਉਤਰ – ਅਜੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ – ਬਾਬਿਓ, ਕਿਥੇ ਕੁ ਪਹੁੰਚੇ ਫੇਰ ? – ਤਕਰੀਬਨ ਸੌ ਕੁ ਸਫੇ ਪੜ੍ਹ ਲਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਪਰਸਾ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ – ਗੱਲ ਲੱਗੀ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਸਿਰੇ ?

ਲਾਲੀ – ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਕੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ ਗੁਰਦਿਆਲ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਪਰਸਾ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਦਾ ਈ ਨਹੀਂ।

''ਅਸੀਂ ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਰਾਜਾ ਇੰਡੀਪਸ* ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਏਸ ਗਰੀਕ ਟ੍ਰੈਜਿਡੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋ ? ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ – ਹਜ਼ਰਤ ਅਵਾਰਾ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂਗੇ। ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਡੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇਖਕੇ ਬੋਲੇ – ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਉਰਦੂ 'ਚ ਖੇਡਾਂਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਤਾ ਸਿੱਧੀ ਗਰੀਕ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ।

''ਫਿਰ ਉਰਦੂ ਉਚਾਰਣ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਗ/ਗ਼, ਜ/ਜ਼ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਿਤੀ। ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਚਾਈ ਤੋ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਮੁਖ ਘਟਨਾ, ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਇਡੀਪਸ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸੋਫੋਕਲੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।

''ਇਡੀਪਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸਪੀਚ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਅਜੀਜ਼ੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ– ਵਾਵਲ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਕੰਸੋਨੈਂਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ 'ਅਜੀਜ਼ੋ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੇਰੇ ਅਜੀਜ਼ੋ', ਕਰ ਲਈਂ।

''ਨਾਟਕ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਫਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੋ ਤੋ ਬਾਦ ਉਹ ਆਇਆ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਹੰਝੂ ਨਿਕਲ ਆਏ, ਫੈਜ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿਤੀ।

''ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਤੇ ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਤ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਲ ਅਜੇ ਖਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿਦ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਕਿਹਾ – ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਸ ਕੋਲ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਇਨਾਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਨਮਾਨ ਦਾ। ਇਨਾਮ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਖੈਰ ਆਪਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ ਕਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਲ 'ਚ ਹਾਰ ਪਾ ਦੇਣ। ਧੌਣਾ ਕੇਵਲ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਮਾੜੀ ਨੀਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਪਾਏ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

''ਮੈਡਮ ਨੇ ਬਾਬਿਆਂ ਹੱਥ ਝੋਲਾ ਫੜਾ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਗੋਭੀ ਖਰੀਦਣ ਭੇਜੇ। ਇਕ ਕਾਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਲਾਗੇ ਆਕੇ ਰੁਕੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਰੰਚਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਮਿੱਤਰ, ਹੁਣ ਸ਼ਿਮਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਗਲੇ ਮਿਲੇ, ਸੁਖ ਦੁਖ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨੇੜਲੀ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿਤਾ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਲਾਲੀ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਲੀ ਦਿਲ ਰੱਜਾ ਨਹੀਂ, ਚੱਲ

ਸ਼ਿਮਲੇ ਚੱਲੀਏ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਦੁਰਲਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਐਗਜ਼ੀਬਿਸ਼ਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਐ, ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੈ ਉਸਦਾ ਖਰੜਾ ਤੂੰ, ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਸੁਣੇ। ਮਨ ਪਸੀਜ ਗਿਆ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਡਮ ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਘੁਮੱਕੜ ਦਰਵੇਸੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਏਨੇ ਦਿਨ ਲਾਪਤਾ ? ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ''ਸਬਜ਼ੀ ਲੈਣ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਹਫਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਆਏ ਹੀ ਨਹੀਂ।'' ਐਸ. ਐਸ. ਪੀ. ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਡਮ ਸਬਜ਼ੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਲਵੋ ਫੇਰ।''

ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ -''ਬੇਫਿਕਰੀ ਦਾ ਆਲਮ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪੇਪਰ ਹੈ ਸਾਲਾਨਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ, ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅੰਬ ਚੂਪੇ ਜਾਣ। ਤੁਰ ਪਏ, ਬਰਸਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਕਚੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤਿਲਕਦੇ ਡਿਗਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅੰਬ ਤਾਂ ਚੂਪੇ ਪਰ ਰਾਤੀਂ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਥੇ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਧੀ ਰਾਤ ਭਿਜਦੇ ਭਿਜਾਂਦੇ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜੇ, ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ।

''ਇਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਬਾਲੇ ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਫਿਲਮ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੇਪਰ ਸੀ। ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਪੇਪਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਗਏ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ।''

×××

ਸਾਲ 2008, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਦੋ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੋਮਪਾਲ ਰੰਚਨ ਦਏਗਾ। ਲੈਕਚਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ 1968 ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਵਾਈਆਂ, ਦੱਸਿਆ, ਦੋ ਛੋਕਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਖਿਦਮਤ ਲਈ ਅੱਗੇ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ *ਲਿਟਰੇਰੀ ਸਟੱਡੀਜ਼* ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ? ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਇਸ਼ੂ ਨਿਕਲੇ, ਫਿਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *ਪੈਸੇਜ ਟੂ ਪੰਜਾਬ* ਦਿਤੀ ਤੇ ਅਨੇਕ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫੁਲਬ੍ਰਾਈਟ, ਪਾਲ ਤਾਰ, ਆਪਣੀ ਆਰਟਿਸਟ ਬੀਵੀ ਰਿਨ ਤਾਰ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਣ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਕਾ ਜਿਹਾ ਫਲੈਟ ਆਰ-ਟਾਈਪ ਦਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾਂ ਆਇਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਝਾੜ ਝੰਬ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਸੁਹਣਾ ਘਰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਬਾਗ ਸੀ ਤੇ ਨੇੜੇ ਮਾਲ ਰੋਡ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇਖਣ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ। ਇਕ ਦਿਨ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ ਦੇਖ ਲਿਐ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮਰਜ਼ੀ ਉਥੇ ਰਹੀਏ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚੱਲੀਏ। ਰਾਜ਼ਦਾਂ, ਲਾਲੀ ਤੇ ਰੰਚਨ ਇਸ ਅਮਰੀਕਣ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਟੈਕਸੀ ਰਾਹੀਂ ਪਿੰਡ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਰੁਕ ਕੇ ਪਾਲ ਤਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਦਾ, ਇਕ ਲੱਤ ਤੇ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਦਾ ਵਾਗੀ, ਪੰਛੀ ਮੱਝ ਦੇ ਕੰਨ ਨੂੰ ਚੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਬਗਲਾ ਮੱਝ ਉਪਰ ਝੂਟੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ...। ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ, ਮਾਰ ਧਾੜ, ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ... ਬਚ ਬਚਾ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਸੁਨਾਮ ਤੱਕ ਸਭ ਠੀਕ ਰਿਹਾ, ਅਗੇ ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਟੈਕਸੀ ਫਿਸਲ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਡ੍ਰਾਇਵਰ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ। ਨਗਰ ਵਾਸੀਆਂ ਸਮੇਤ ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਰੁਕੀ ਦੇਖੀ। ਵੀਹ ਪੱਚੀ ਜਣੇ ਪਜਾਮੇ, ਚਾਦਰੇ ਉਚੇ ਚੁਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ। ਗੋਰੇ ਗੋਰੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਲਾਲੀ ਹੋਰੀਂ ਪੇਂਡੂਆਂ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚੇ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਹੁ ਆ ਰਿਹੈ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ। ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਨਾ ਖਰਾਬ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਇਹਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋਵੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਤਕੜੇ ਬਲਦ ਗੱਡਾ ਖਿੱਚੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਗੱਡਾ ਮਹਿਮਾਨਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜਿਆ, ਵਾਪਸੀ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ, ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੂੰ ਗੱਡੇ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਗੱਡੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਤੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਵੜੇ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਏਨੀਆਂ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਥਾਣੀ ਪੀ ਜਾਣ। ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਨ ਲੱਗਾ। ਨੌਕਰ ਲਾਲਟੈਣ ਫੜੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨਾ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਉਪਰ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸਨੂੰ ਗੋਰੀ ਦਾ ਵਾਕ ਸਮਝ ਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਚੀਫਜ਼ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਦਾਰੇ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਦੋ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਉਚੇ ਟਾਵਰ ਸਨ, ਗਾਰਦਾਂ ਲਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਥਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸਕੁਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਸਚਰਜ ਸੁਫਨਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਸੋਫੇ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਇਹਤਿਆਤ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਚਾਰ ਚਾਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਜ਼, ਕਢਾਈ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮੇਜ਼ਪੋਸ਼, ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਪਰ ਗੱਦੀਆਂ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਪੰਦਰਾਂ ਨੌਕਰ ਸਨ, ਦੋ ਕਾਤਲ ਵੀ ਸਨ, ਜੇਲ੍ਹ ਚੋਂ ਪੈਰੋਲ ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੋਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਸ਼ਿਕੰਜਵੀ ਦੇ ਜੱਗ, ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਗਲਾਸ। ਮਹਿਮਾਨ ਪਿਆਸੇ ਸਨ, ਸਫਰ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਪੀਤੀ। ਪਿੰਡ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ। ਲੈਂਪ ਟਿਕੇ ਪਏ ਸਨ, ਲਾਲਟੈਣਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਤਾਕੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਡ੍ਰਾਇਵਰ ਹਾਕਮ ਕਿਧਰੋਂ ਦੀ ਲੈ ਆਇਆ। ਗੱਡੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਾਰ ਪਾਰਕ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਲ ਨੇ ਡ੍ਰਰਾਇਵਰ ਨੂੰ 'ਹਿੱਪ ਹਿੱਪ ਹੁੱਰਰੇ' ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੀਅਰ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਥੇ ਉਪਰ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਪੈਗ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ।

ਹਾਕਮ ਕੁਝ ਹਟਕੇ ਪਰੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਆ ਹਾਕਮ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਪੈਗ ਆਪ ਬਣਾ। ਹਾਕਮ ਅੱਧਾ ਗਲਾਸ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਪੀਣ ਪਿਆਣ ਦੇ ਦੌਰ ਬਾਅਦ ਖਾਣਾ ਆ ਗਿਆ ... ਸ਼ਾਨਦਾਰ ... ਵੰਨ ਸੁਵੰਨ, ਸੂਪ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਚਿਕਨ, ਆਚਾਰ, ਖੀਰ। ਹੇਠਾਂ

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਜਣੇ ਆ ਬੈਠੇ, ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕਤਾਰਾ, ਦੂਜਾ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਟੱਪੇ, ਦੂਹਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਟੱਪੇ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਟੱਪੇ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪੇਂਡੂ ਲੋੜਾਂ, ਸਾਦਗੀ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮਹਿਮਾਨਾ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲਕਸ਼ । ਗਾਇਕ ਅਗਲਾ ਟੱਪਾ ਛੇੜਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਲੀ ਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਆਇਆ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ, ਗੋਰਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਓਲਡਮੈਨ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਲਦ ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਬਿਮਾਰ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੱਡੇ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ... ਕਿਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦਸਦੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦੇਸੀ ਕਚਹਿਰੀ ਸੀ, ਹਰੇਕ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਧਰਵਾਸ ਮਿਲਦਾ, ਮਨੁਖੀ ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੰਦਾਂ।

ਹਾਕਮ ਜਿਆਦਾ ਪੀ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਸੌਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ। ਉਚੀ ਉਚੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖਕੇ ਪਾਲ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ।ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਿਆ – ਮਾਫੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ? ਇਕ ਅੱਧ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ ਫੇਰ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕੀ ? ਰੰਗ ਲਾ ਦਿਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਡਰਾਇਵਰ ਨੇ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਦਿਆਂਗਾ ਉਹਨੂੰ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਂਦੇ ਈ ਨੀਂ। ਮੇਰੇ ਨੌਕਰਾਂ ਚਾਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪ ਪੈਗ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਆਪੇ ਪੀ ਪੂ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਵੇਰੇ ਜੰਦਰਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਕਲ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਨੀ ਮਾਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬੰਦ ਨੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਅਕਲਵੰਦ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।

ਚਾਰ ਬੰਦੇ, ਦੋ ਉਹੀ ਜਿਹੜੇ ਕਾਤਲ ਸਨ, ਦੋ ਗੰਨਮੈਨ, ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਹਾੜਿਆ, ਗਾਲਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਵੀ ਜੱਟ ਆਂ, ਕੱਲਾ ਕੱਲਾ ਆਓ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਫੇਰ ਦੇਖਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਓ। ਦੇਖ ਲੂੰਗਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਪਸੀਨੋ ਪਸੀਨਾ ਹੋਈ ਜਾਣ, ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੰਦੇ ਹੱਸੀ ਜਾਣ, ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ, ਬਸ ਉਥੇ ਈ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਹਾਕਮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਪਿਛੌਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਖੂੰਖਾਰ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਟ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਯੋਧਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਣਖ ਨਾਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਛੇੜ ਦਿਉ ਫੇਰ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਸ ਜਾਂ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੁਕੀਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ, ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ, ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਿਆ... ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲੜਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਇਸੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿਤੇ, ਫਕੀਰ ਦਿਤੇ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਿਤੇ, ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਗਾਇਕ ਦਿਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗੁਸਾ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਾਹਮਣੇ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਦਾਗ ਕੇ, ਰੁਕ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜੇ ਹੋਰ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਈ ਕਿਉਂ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ।

ਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਪਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲਫਜ਼ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਸੀ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ, ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਗਿਣ ਮਿਥ ਕੇ ਹਰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ। ਇਹੋ ਫਰਕ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਅਸੂਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਉਤੇ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਰਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿਤੇ।

ਪਾਲ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਫੇਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ – ਮੈਨੂੰ ਲਗਾ ਸੀ ਹੁਣ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਗਾ ਕੋਈ... ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹਾਕਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸਨ ਕੌਣ ! ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਥੇ ਇਉਂ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਤਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਤੁਸੀਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦਏ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਉਸਦਾ ਬਦਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲਵੇ ?

''ਕਿਉਂ ? ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨੀਂ ਹੁੰਦੀ ?'' ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

''ਮੁੜ ਰਹੇ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਮੁੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਪੁਲਸ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਤੰਤਰ ਹੈਗਾ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਖਦਾ ਹੈ – ਮੈਂ ਆਪੇ ਕਰ ਦਿੰਨਾ ਇਨਸਾਫ ਫੇਰ।''

ਪਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ''ਪਰ ਕਤਲ ਕਤਲ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਦੱਸੋ।''

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਹੋ, ਤਾਂ ਵੀ, ਅਰਬਾਂ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ, ਸ਼ਿਕਾਗੋ, ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾੜਾ ਲੈ ਕੇ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਬੌਣੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕਤਲ ਨੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਸੇ ਮੱਸੋਲੀਨੀ, ਕਿਸੇ ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁਕਦਾ ਹੈ, ਚੁੱਕਣ ਦਿਉ।

ਪਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਤਹ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਿਆਰ, ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿਕ ਉਪਰੰਤ ਰਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝਟਪਟ ਕੁਝ ਨਿਕੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ, ਉਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜੱਜਮੈਂਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਇੰਪਰੈਸ਼ੱਨ ਅਤੇ ਜੱਜਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਸਕ ਹਨ, ਲਹੂ ਦੇ ਤਿਹਾਏ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ। ਗਾਂਧੀ, ਅਹਿੰਸਾ, ਗਊ ਪੂਜਾ... ਗੱਲਾਂ ਇਹੋ, ਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ। ਪਤੈ ਕਿਉਂ ਹੈ ਇਹ? ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ..., ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਨ, ਕੀ ਸਿੱਖ ਫਖਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ? ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦਾਂ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਹਨ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਾਲ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਉ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕੌਰਵਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲੇ ਅਜ਼ਮਾਉ, ਕੋਈ ਵਸ ਨਾ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਕਿਰਪਾਨ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਉਪਰ ਅਖੀਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖੋ... ਅਖੀਰ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਖੀਰ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਦੇਰ ਤੱਕ। ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹ ਬਾਬੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਕੈਨੇਡਾ, ਕੀਨੀਆਂ, ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਜ਼ਮੀਨਾ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਲੀਲ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਫਲਸਫਾ ਛੱਡੋ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੌਤ ਵਲੋਂ ਵੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਇਸੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਚਿਆ ਹੈ। ਮੂਰਖਤਾ ਅਤੇ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ।

ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਛੇ ਪਏ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਕਤਾਰ, ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠਲੀ ਛੱਤ ਉਪਰ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਉਹੋ, ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਗੋਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਅੰਦਰ ਸੌਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਨੀਂ, ਸਵੇਰੇ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਦਰੁਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਵੇਰ ਹੋਈ, ਰੰਚਨ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਪਾਲ ਖਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਰੰਚਨ ਤੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈਂ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹੀ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਸੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕੋਈ ਠਾਹ ਠਾਹ ਲੋਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੌਕਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਤਾ ਲਗਦੈ ਕਿ ਗੱਲ ਬੱਦਲਵਾਈ ਬਾਰੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਸੌਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਸ਼ੋਰ, ਹਰ ਪਲ, ਹਰ ਵਕਤ। ਜਿਹੜਾ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਮੰਦਰ ਦਾ ਟੱਲ ਖੜਕਾ ਦੇਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਏ, ਬਿਨ ਸੱਦਿਆ, ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆ, ਮੰਗਤਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਇਕ ਸਮਾਨ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਲਗਦੈ ਇਸੇ ਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਨਿਆਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਤਪਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਭੱਜ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇ ਫੇਰ ਕੌਣ ਸਨਿਆਸੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਬੁਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ।

ਸਰਦਾਰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਗਵੱਈਏ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਗਾਉਣ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਆਉਣਗੇ।

ਪਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਖ਼ਤ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ''ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਪੰਜਾਬ ! ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ, ਦੁਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ, ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆਂ ਪਿੰਡ ਉਥੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਸੀ ਨਹੀਂ। ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਉਥੇ ਆ ਬੈਠਦੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਰੋਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਘਰ ਮੌਤ ਹੋਈ ਜੇ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਜਨਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦੀ, ਨਹੀਂ ਪਿੱਟਦੀ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਆਪ ਪਿੱਟਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਿਟ ਪਟੱਊਆ ਅਤੇ ਰੋਣ ਧੋਣ ਸੁਰਤਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਸ ਮਾਸ ਨੂੰ ਕੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਛਾਤੀਆਂ ਤੇ ਦੁਹੱਥੜ, ਕਦੀ ਪੱਟਾਂ ਤੇ, ਕਦੀ ਮੂੰਹ ਤੇ। ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਆਪੇ ਨੀਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਹੋਈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ? ਵਿਅਕਤੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੈ, ਇਥੇ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਹੈ ਈ ਨੀ, ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਈ ਨੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਆਜ਼ਾਦ ਨੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਬੁਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

''ਸਾਰੇ ਬੇਪਰਦ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਛੱਤਾਂ, ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਸ਼ੂ, ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੇ, ਮੁਰਗੀਆਂ, ਬੱਤਕਾਂ, ਕਬੂਤਰ, ਸਭ ਇਕੱਠੇ। ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹਸਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆਂ, ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸੁਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜੇ, ਦੇਰ ਤਕ ਸੁਤਨੀਂਦੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।''

ਇਕ ਸਵੇਰ ਰੰਚਨ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਤਾਂ ਬਣ ਸੰਵਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਛੱਤ ਉਪਰ ਖਲੋਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਣਾ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇਸ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਕੱਚੇ ਹਨ, ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ... ਕਮਾਲ ਐ ... ਬੰਦਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਘੁੰਮ ਸਕਦੈ। ਇਕੋ ਮੰਜੇ ਤੇ ਦੋ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਇਕੋ ਮੰਜੇ ਤੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਸੁਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਸ਼ਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਇਕ ਮੰਜੇ ਤੇ।

ਇਉਂ ਲਗਦੈ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਔਰਤ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਈ ਹੈ, ਇਕ ਘਰ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਦੂਜਾ ਦਿਉਰ। ਹਾਂ ਯਕੀਨਨ ਦਿਉਰ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਠ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਨਾਨੀ ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਆਉਂਦੀ। ਗੋਰੀ ਹਸਦੀ ਹੈ... ਉਹੀ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਦਿਉਰ... ਪਾਲ... ਟੱਪਿਆਂ ਵਾਲਾ... ਖਿੱਚ ਫੋਟੋ। ਅਹੁ ਦੇਖ, ਮੁਰਗਾ ਮੁਰਗੀ ਪਿਛੇ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਖਿਚ ਫੋਟੋ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਂਗਾਂ ਦੇਈ ਜਾਂਦੈ। ਪਰਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਉਚੀ ਉਚੀ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਰਹੀ ਹੈ, ਬੁੱਢਾ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਖੁਰਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਫੋਟੋ। ਪੰਜਾਬ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੋਰੀ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਟਾਇਲਟ ਵਿਚ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਈ ਹੈ। ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਬਗੈਰ ਉਸਦਾ ਪੇਟ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਗੇੜੇ ਅੱਜ ਉਹ ਟਾਇਲਟ ਦੇ ਲਾ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਕਦੋਂ ਵੱਸਿਆ, ਆਬਾਦੀ ਕਿੰਨੀ, ਘਰ ਕਿੰਨੇ, ਕੁਲ ਰਕਬਾ, ਕੁੱਲ ਪਸ਼ੂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਦਿਕ ਆਦਿਕ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਜਵਾਬਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਕਣਕ, ਚਾਵਲ, ਮੱਕੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ, ਗੰਨਾ, ਸਬਜੀਆਂ, ਦਾਲਾਂ ਸਭ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੱਤੇ ਸੂਤ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਕੰਬਲ ਵੀ ਸੂਤ ਦੇ, ਬੱਕਰੇ, ਮੁਰਗੇ, ਸੂਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੰਡੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਉਦੋਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਖਾਸ ਗਹਿਣਾ ਖਰੀਦਣਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਸਰਦਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ - ਤੁਸੀਂ ਸਹਿਰੀ ਓ ਨਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਿੰਡੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਤੁਸੀਂ ਕਾਰਨ ਫਲੇਕਸ, ਬਰੈੱਡ, ਵਿਟਾਮਿਨ ਗੋਲੀਆਂ, ਆਇਰਨ ਕੈਪਸੂਲ, ਕਬਜ਼ ਵਾਸਤੇ, ਦਸਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦਵਾਈਆਂ, ਬੀਅਰ ਸਭ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਚੁਕੀ ਫਿਰਦੇ ਹੋ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੱਕ। ਅਮਰੀਕਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪੁੱਜੇਗਾ ਤਾਂ ਪੀਣ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਲਿਆਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਫਾਈ ਨਹੀਂ, ਜਾਹਲ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਗਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਟੈਂਡਰਡ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਕੱਚੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉੱਪਰ ਦੇਖਦੀ ਹੈ, ਗੋਰਾ ਗੋਰੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਫੋਟੋ ਦੇ ਪੋਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਹੱਸੀ, ਦਿਲੋਂ ਹਸਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਸ਼ਰਮ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਦੇਖੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਗੋਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੁਣਤੀ ਦੇਖਣੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਦਰੀਆਂ, ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਲਿਆਉ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੀਆਂ। ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ, ਜਿਊਮੈਟਰੀਕਲੀ ਪਰਫੈਕਟ ਡਿਜ਼ਾਈਨਜ਼। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰੀਗਰ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿਚਣੀ ਹੈ, ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੈ ? ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕੁੜੀ ਇਹ ਕੰਮ ਜਾਣਦੀ ਐ। ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੋਈ ਠੇਕੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵੇਚੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਪੱਖੀ, ਕੱਢੀ ਚੁੰਨੀ ਜਾਂ ਫੁਲਕਾਰੀ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੁਫਤ ਦੇਣਗੇ, ਪੈਸੇ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ।

ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਿਨ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਆਈ - ਵਾਹ ਕਿੰਨੇ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਸੁਹਣੇ ਪੈਟਰਨ ਪਾਲ ! ਆਪਾਂ ਖਰੀਦਾਂਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਮੁਫ਼ਤ ਦਿਆਂਗੇ। ਨੌਕਰ ਇਕ ਪੈਕਟ ਲੈਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਖੋਹਲਿਆ, ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਦੁਪੱਟਾ, ਨਾਭੀ, ਲਾਲ, ਪੀਲੇ, ਹਰੇ ਰੇਸ਼ਮ ਨਾਲ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ।

''ਜੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੇ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਐ।''

''ਥੈਂਕਯੂ, ਥੈਂਕਯੂ.... ਸੇ ਮਾਈ ਥੈਂਕਸ ਟੂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਾਹਿਬਾ।

ਹੈਰਾਨ ਹੋਕੇ ਰਿਨ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਲੈ ਲਵਾਂ ? ਦੱਸਣਾ ਕਿ ਮੁਫਤੋ ਮੁਫਤੀ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਵੀ ਰਹੇਗਾ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾਟ ਐਟ ਆਲ ਫਾਰ ਸੇਲ। ਟੇਕ ਦਿਸ ਐਜ਼ ਏ ਗਿਫਟ।

''ਪੱਕੀ ਗੱਲ ?'' ਰਿਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ।

ਸਰਦਾਰ ਹੱਸ ਪਿਆ - ਐਨ ਪੱਕੀ ਗੱਲ, ਸੋਲਾਂ ਆਨੇ ਖਰੀ ਮੁਹੱਬਤ। ਰਿਨ ਨੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨੀ ਦੇਣ ਆਈ? ਨੌਕਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਪੁਛਿਆ ਸੀ, ਸਰਦਾਰਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬੋਲੀ ਨੀ ਆਉਂਦੀ, ਫੇਰ ਕੀ ਕਰੂੰਗੀ ਆਪ ਜਾ ਕੇ? ਵੈਸੇ ਵੀ ਸੰਗਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੈ! ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗਿੱਧਾ ਹੈ ਨਾ, ਕੱਲ ਨੂੰ ਜਾਊਂਗੀ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਦੇਸ। ਐਮਬੈਰੈਸਿੰਗ। ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦੇਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਰ ਡੀਲਰ ਨੂੰ ਕਹਿ ਬੈਠਾ - ਤੇਰੇ ਜੁੱਤੇ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਹਨ, ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਸੀ ? ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮੰਗਤੇ ਹੋਈਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦਿੰਨਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਪਿਛੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗਰਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗਿਣਿਆ ਮਿਥਿਆ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ, ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਐ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਖੇ ਨਾ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁਲਾਏ ਨਾਂ। ਜਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕੀ ਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ ਹੈ ? ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ? ਪੈਸੇ ? ਲੈਣੇ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਕੀ ?

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਦਰਜੀ ਖੱਦਰ ਲੈਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਥਾਨ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਦੂਜਾ ਖਾਕੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਉਠ ਕੇ ਮੇਚ ਦੇਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਦਰਜੀ ਨੇ ਛਾਤੀ ਮਿਣੀ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਮਜ਼ਬੂਤ, ਚੌੜੀ ਭਰਵੀਂ ਛਾਤੀ ਹੈ ਜੁਆਨ। ਪਾਲ ਨੇ ਤੁਰਤ ਪੁਛਿਆ - ਕੀ ਕਿਹੈ ? ਕੀ ਕਿਹੈ ਟੇਲਰ ਨੇ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਲੇ ਵਾਂਗ ਮਜ਼ਬੂਤ। 'ਓ ਮਾਈ ਗਾਡ !' ਪਾਲ ਖੂਬ ਹੱਸਿਆ। ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਪਬਲੀਕਲੀ ਕਰੇ... ਇਹ ਸਭਿਅਕ ਰੁਝਾਣ ਨਹੀਂ।

ਫਿਰ ਦਰਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਥਾਨ ਵਿਚੋਂ ਰੰਗ ਪਸੰਦ ਕਰੋ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਰੰਗ ਦੋਵੇਂ ਪਸੰਦ ਨੇ ਪਰ ਦੋ ਲੈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਦੁੱਗਣਾ ਖਰਚ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ ਤੂੰ ਵੀ ਮੂਰਖ ਹੈਂ, ਇਕ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੈ ਗਿਫ਼ਟ ਵਾਸਤੇ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇਹ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੱਸ ਪਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਦਾਰ ਹੱਸਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਕਦੋਂ ਆਏਗੀ ? ਕਦੀ ਨਹੀਂ।

ਰਿਨ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਓ ਸ਼ਿਟ !

ਰਿਨ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਅਕਸਰ ਵਰਤਦੀ, ਅਰਸ (arse) ਤੇ ਸ਼ਿੱਟ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਆਮ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਗੰਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਦਰਜੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਮੇਰਾ ਤਵੀਤ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦੈ। ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ ?

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਯਕੀਨਨ। ਇਹ ਦੱਸ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕਿ ਚਾਂਦੀ ਦਾ, ਕਿਸ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦਾ, ਉਪਰ ਕੁੱਝ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਹੈ ? ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ, ਕੋਈ ਮੰਤਰ, ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ?

ਰਿਨ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹੱਸੀ - ਪਾਲ, ਤੈਨੂੰ ਏਨਾ ਖਵਾਈ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਖੂਨੀ ਦਸਤ ਲੱਗ ਜਾਣ। ਹੋਸ਼ ਕਰ ਹੋਸ਼। ਸਰਦਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਨਹੀ ਉਡਾਈ। ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਬਦਲੇ ਦੇਣ ਲਈ ਰਿਨ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਸਨ - ਅਰਸ... ਸ਼ਿੱਟ... ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ। ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਮੋੜਵੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ... ਖਾਲੀ ਤਵੀਤ।

ਰਿਨ ਫਿਰ ਚੀਕੀ - ਪਾਲ ... ਪਾਲ ... ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ !

ਸਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ... ਤਵੀਤ ਥੋਥਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਤਵੀਤ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦੈ ਬੰਦਾ ਮੋਟਾ ਹੋ ਰਿਹੈ ਕਿ ਪਤਲਾ, ਸਿਹਤ ਨਿਯਮਿਤ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਚੰਗੇ ਸੁਨਿਆਰ ਤੋਂ ਆਰਡਰ ਦੇਕੇ ਬਣਵਾਈਏ, ਸੁਹਣਾ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਤਵੀਤ ਦਾ ਡਾਇਸੈਂਟਰੀ ਨਾਲ ਕੀ ਤਅੱਲਕ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਵੀਤ ਠੀਕ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬਰਡ ਪੀਕੌਕ ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤਵੀਤ ਉਪਰ ਮੋਰ ਬਣ ਸਕੇਗਾ ?

– ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਬਣੇਗਾ। ਤੇ ਸਾਈਜ਼ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਕ ਇੰਚ ਬਾਈ ਅੱਧਾ ਇੰਚ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ। ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਪਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਹੇ। ਇਹ ਦੋ ਲਫ਼ਜ਼ ਸੁਣਕੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਨਣ ਬਗੈਰ ਪਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕੇਗਾ ? ਪਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ, ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਸਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜਾਨ ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਬੇਜਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਿਖਾਏਗਾ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਸਾਹਬੋ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰੋ, ਚੱਲੀਏ, ਲੇਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਖੇਤ, ਸਕੂਲ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਊਂਗਾ। ਇਕ ਕਬੱਡੀ ਮੈਚ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋ ਗਿਐ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਖੇਡ। ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਾਂਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਲੱਗੇਗਾ।

ਸਜ਼ਾ ਯਾਫਤਾ ਬੰਦਾ ਮੀਤ, ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਜਿਥੇ ਖੂਹ ਉਤੇ ਔਰਤਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬੱਚੇ ਨਹਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਖਰੂਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਸ਼ੂ ਖੇਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਖਾਲੀ ਘੜੇ ਭਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਕਮਰੇ, ਕਮਰਿਆਂ ਅਗੇ ਵਰਾਂਡਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਗਰਾਊਂਡ, ਜਿਥੇ ਕਬੱਡੀ ਮੈਚ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਖੇਤ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਕਬੱਡੀ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਗੋਰੀ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ।

ਕਬੱਡੀ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਅਜੇ ਪੁੱਜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਕਿ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਾਹਨੂੰ ਰੱਖਣੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੈਚ ਖਿਡਾਉ, ਮਹਿਮਾਨ ਨਮੂਨਾ ਤਾਂ ਦੇਖਣ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸਕੂਲ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਚਲੋ ਬਈ ਜਿਸਦਾ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਆ ਜਾਉ। ਫਟਾਫਟ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤੇ। ਹੇਠੋਂ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਘਰ ਸੀਤੇ ਕੱਛੇ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਆਪੇ ਛੇ ਜਣੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਏ, ਛੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਕਣਕ ਵੰਨੇ, ਭੂਰੇ ਜਿਸਮ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕੇ। ਮਹਿਮਾਨਾ ਵਾਸਤੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਟਿਕ ਗਈਆਂ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੂੰ ਗੇਮ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ।

ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਲਕੀਰ ਉਪਰ ਗਿਆ, ਝੁਕ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਛੁਹਾਈਆਂ, ਫਿਰ ਮੱਥੇ ਨਾਲ, ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ, ਫਿਰ ਕੰਨਾ ਨਾਲ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਮ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਅਗਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਰਿੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ, ਛੁਹੇ ਗਹੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰੀ। ਕੈਂਚੀ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਟੈਕਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਜਬਰਦਸਤ ਅਜਿਹਾ ਦੁਹੱਥੜਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਕੈਂਚੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ। ਪੂਰਾ ਹੁਨਰ, ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾਕੇ, ਵਿਜਈ ਹੋਕੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਪਾਸੇ ਪਰਤਿਆ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮਿਲੀ। ਦੌੜ ਭੱਜ, ਜੱਫੇ, ਕੈਂਚੀ, ਜਿਸਮ ਦਾ ਜਿਸਮ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ, ਹੁਨਰ, ਚੁਸਤੀ, ਤਾਕਤ ਇਕੋ ਵਕਤ, ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹਮਲਾਵਰ ਇਧਰ ਆਇਆ। ਕਬੱਡੀ ਕੱਬਡੀ ਕਰਦਾ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਜਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠ ਹੀ ਗਿਆ, ਸਪਰਿੰਗ ਵਾਂਗ ਬੁੜਕ ਕੇ ਇਕ ਦਾ ਪੈਰ ਛੂਹ ਕੇ ਔਹ ਗਿਆ ਔਹ ਗਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਗੋਰੇ ਗੋਰੀ ਨੇ ਵੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਖੇਡ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ। ਹਮਲਾ ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉ, ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਕਰੋ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਫੜੋ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਜੋਰ ਕਾਰਨ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੇ, ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ, ਉਹ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ, ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ੀ ਜਿੱਤਦੇ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਰਿੰਗ ਤੰਗ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਮਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਫਿਰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਕੱਲੇ ਨਾਲ। ਇਹ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖੇਡ ਕੁਸ਼ਤੀ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਸ਼ਤੀ ਯੂਨਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਸੀ, ਪਰ ਕਬੱਡੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪੈਰ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਖਿਚੋ ਤੇ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ। ਇਸ ਵਰਗੀ ਖੇਡ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ, ਫੁਰਤੀ, ਦਿਮਾਗ, ਸਾਹ, ਆਵਾਜ਼, ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਕੋਚ ਕਿਸੇ ਸਟੇਡੀਅਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਮੰਨ ਲਉ ਪਾਲੀ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹੈ, ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਹੈ, ਦੇਖਿਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੈਚ ਹੋ ਰਿਹੈ, ਦੇਖਣ ਲਈ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਰੁਕ ਜਾਉ। ਦਿਲ ਕਰਦੈ ਤਾਂ ਕਮੀਜ ਉਤਾਰੋ ਤੇ ਟੀਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਉ। ਇਸ ਖੇਡ ਵਿਚ ਨਾ ਕਾਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਨਾ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਜੋਗ, ਛੂਹੋ ਤੇ ਦੌੜ ਜਾਉ।

ਪਾਲ ਉਤੇਜਤ ਹੋ ਗਿਆ– ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ ਇਹ।ਪੂਰਾ ਸਵੈਮਾਨ, ਪੂਰਾ ਜਲੌਅ, ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲੇ ਨਾਲ ਲੜੇਗਾ, ਹੈ ਨਾ ਸ਼ਾਨ ? ਸਾਡੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਖੇਡਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ – ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਸਾਰੇ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ, ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਾਲ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੈ ਈ ਨੀ, ਹਮਲਾਵਰ ਪਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਲੋਤਾ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ। ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਦੀ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਹਮਲਾਵਰ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਮ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਗੇੜਾ ਕੱਢ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਫੜਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਹੋਇਆ ਨਾਂ ਰੋਮਾਂਸ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਬੇਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਬੱਡੀ ਪਿੰਡ ਉਪਰ ਠੋਸੀ ਗਈ ਹੈ, ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਉਪਰ ਹਿੰਸਕ ਹਮਲਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਨੇ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬੱਡੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਲਓ ਜੀ ਛੋਟਿਆਂ ਦਾ ਮੈਚ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ ਆ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਇਧਰ ਆ ਗਏ। ਪਸੀਨੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਨਿੱਕੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਿਆ, ਨਾ ਮਿਟੀ ਉਤਾਰੀ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਉਪਰ ਕੁੜਤੇ ਪਜਾਮੇ ਪਾ ਲਏ। ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹੋਕੇ ਬੈਠੇ। ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ, ਕਿ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਛੱਡੀ, ਉਥੋਂ ਖੇਡ ਅਗੇ ਤੁਰੇਗੀ ਕਿ ਪਿਛੇ ਜਾਏਗੀ ?

ਸਾਰੇ ਜੁਆਨ, ਗਠੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ, ਜਾਂਘੀਏ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਲਿਸ਼ਕਦੇ ਜਿਸਮ, ਥਰਕਦੇ ਡੌਲੇ, ਸੁਹਣੇ ਨਕਸ਼, ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੇ ਜਿਸਮ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਭੂਰੇ ਘੁੰਗਰਾਲ਼ੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਗੋਰਾ ਸੁਹਣਾ, ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭੂਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਕਾਲਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹ ਨਾਮ ਭੁਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ, ਪਿੰਡ ਅਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭੂਰੀ ਨੇ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ। ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ... ਮੱਥਾ। ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਝਿਜਕਦਾ ਝਿਜਕਦਾ ਭੂਰੀ ਅਗੇ ਵਧਿਆ... ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਚੀ ਦੇਣੀ ਕਿਹਾ - ਨੇੜੇ ਆ ਭੂਰੀ ਨੇੜੇ, ਯਾਰ ਅਸੀਂ ਖਾ ਤਾਂ ਨੀ ਚੱਲੇ ਤੈਨੂੰ। ਦਰਸ਼ਕ ਹੱਸ ਪਏ। ਪਾਲ ਤੇ ਰਿਨ ਵੀ ਹੱਸੇ। ਭੂਰੀ ਉਤੇਜਤ ਨਾਂ ਹੋਇਆ, ਹਾਰ ਜਿਤ ਬਗੈਰ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲਾ, ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰੇਡ ਮਾਰਨ ਗਿਆ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਗੁੰਦਿਆ ਜਿਸਮ, ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ, ਤਾਕਤਵਰ ਪੱਟ, ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਾਂਤ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਖੇਡ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਜੋਗੀ ਵਾਂਗ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਉਪਰ ਦੀ ਗੇੜਾ ਕੱਢ ਗਿਆ, ਹਰੇਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਫੜ ਲਏ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਉਤੇਜਨਾ, ਰੇਡਰ ਸ਼ਾਂਤ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਹੁਣ ਫੜ ਲੈਣਗੇ, ਦਮ ਵੀ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਵਾਂ ਫੈਲਾਈ ਬਾਜ਼ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਕਾਲੇ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸੀ ਉਹ, ਝਪਟ ਮਾਰ ਕੇ ਫੜਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਸ਼ਾਂਤ ਕਾਲੇ ਨੇ ਉਹ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਲੜਖੜਾਇਆ, ਡਿਗ ਪਿਆ। ਦੌੜ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਕਰਦਾ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਕਾਲਾ ਤੁਰ ਕੇ ਪਾਲੇ ਤੱਕ ਅੱਪੜਿਆ। ਦੇਰ ਤਕ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੁੰਜਾਰ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਵਾਪਸ ਆਈਆਂ ਸੁਣੀਆਂ।

ਰਿਨ ਬੋਲੀ - ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੁੰਡਾ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚ ਕੇ ਆਏਗਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਹੈ ਅਸਲ ਖਿਡਾਰੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਜੁਆਨ ਰੇਡ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ, ਅਗਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੈਂਚੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਜੂੜਿਆਂ ਉਪਰ ਰੁਮਾਲਾਂ। ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਨੂੜ ਲਈਆਂ, ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਦੋ ਕੋਬਰੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਲੱਤਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੀਆਂ ਹਨ ਬਾਹਵਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੀਆਂ। ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਰੇਡਰ ਹੌਸਲਾ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਧੂਹ ਧੂਹ ਇੰਚ ਇੰਚ ਪਾਲੇ ਵੱਲ ਖਿਚੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਸੀਨਾ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਮ ਪਸੀਨੇ ਅਤੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਿਟੀ ਦੀ ਰਗੜ ਨਾਲ ਚਮੜੀ ਛਿਲੀ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ-ਕਾਲੀ ਯੋਧੇ ਲੜ ਪਏ ਹੋਣ। ਸਪਾਰਟਨ ਸੀਨ।

ਅਚਾਨਕ ਕਬੱਡੀ ਕਬੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਵਿਜੇਤਾ ਦੀ ਉਂਗਲ ਪਾਲੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ, ਜਾਫੀ ਨੇ ਜੱਫਾ ਛੱਡਿਆ ਈ ਨਾ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਰੈਫਰੀ ਮਾਸਟਰ ਆਇਆ ਤੇ ਜੱਫ ਛੁਡਾਇਆ। ਰੇਡਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਜੇਤੂ ਹਾਂ - ਲਾਈਨ ਛੂਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਜਾਫੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਨਹੀਂ...., ਮੈਂ ਜੇਤੂ ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਸਾਹ ਟੁੱਟਾ ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਪਾਲੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਕਬੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਲੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਪਿਛੋਂ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਅੱਧੇ ਇਕ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਦੂਜੇ ਦੇ। ਆਖਰ ਰੈਫਰੀ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੋਵੇਂ ਵਿਜੇਤਾ ਹਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਨੰਬਰ। ਜਬਰਦਸਤ ਤਾੜੀਆਂ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਰਕਰਾਰ।

ਅਗਲਾ ਖਿਡਾਰੀ ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ ਸੀ, ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਭਾਈਓ ਮੈਂ ਬਾਲ-ਬੱਚੇਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਿਉ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹਟੇ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਭੱਜ ਆਵਾਂਗਾ। ਸਾਰੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਤੇਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਜੁਆਨ ਦੌੜਿਆ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਤੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਹਾਰਨ ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਾਂਗੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਭਜਦਾ ਹੈਂ। ਹੁਣ ਆਈਂ। ਜੇਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਛੂਹ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖੀਂ.... ਥ੍ਰੀ ਨਟ ਥ੍ਰੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਹਾਂ, ਬੰਦਾ ਫੁੰਡ ਕੇ ਅਹੁ ਗਿਆ ਅਹੁ ਗਿਆ।

ਲੰਚ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਚ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਅਸਲੀ ਮੈਚ ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਹ ਕਿਵੇਂ ? ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੋਵੇਗਾ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨਾ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਮੈਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਿਤ ਹਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਡਣਗੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਨਵੀਂ ਟੈਕਨੀਕ ਹੋਏਗੀ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਟੈਕਨੀਕ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਜਮਘਟੇ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਆ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਟੀਮਾ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖਿਡਾਰੀ ਬਾਹਰ ਕਰਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰ ਲੈਣਗੇ। ਫਿਰ ਹੋਏਗਾ ਸਖਤ ਯੁੱਧ। ਇਕ ਧਿਰ ਹਾਰੇਗੀ ਇਕ ਜਿਤੇਗੀ। ਫਿਰ ਅਗਲਾ ਮੈਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਅਗਲਾ। ਗੋਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਇਉਂ ਕਦ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੰਤ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਖੇਡੇਗਾ। ਇਹ ਖੇਡ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਪਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੱਤੇਗਾ ਤੇ ਖੇਡੇਗਾ। ਜਿਤੇਗਾ, ਹਾਰੇਗਾ, ਖੇਡ ਖੇਡਣੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਂਘੀਏ ਸੁਹਣੇ ਲੱਗੇ। ਅਮਰੀਕਣ ਖਿਡਾਰੀ ਵੀ ਜਾਂਘੀਏ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸੁਹਣੇ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਤਾਂ ਇਉ ਲਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਵਖ ਨਹੀਂ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਟੱਪਾ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਤੇਰੀ ਚਮੜੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ ਕੁੜੀਏ। ਜੀ ਕਰਦੈ ਇਸਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਬਣਾ ਲਵਾਂ। ਪਾਲ ਹੱਸਿਆ - ਵਾਹ, ਮੇਰਾ ਵੀ ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਂਘੀਆ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰ ਆਇਆ। ਲਾਲੀ, ਜਿਹੜੇ ਟੱਪੇ ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਹਨ - ਕੀ ਇਹ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ... ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਯਾਦ ਆਇਐ। ''ਬਈ ਭੁਲੀਂ ਨਾ ... ਇਹੀ ਤਾਂ ਅਸਲ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਲਿਖ ਦਈਂ।''

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਾਂਘੀਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਮਰਦਾਨਗੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿੱਕਰਾਂ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ਜਾਂਘੀਏ ਦਾ ? ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ,

ਮਦਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ? ਉਸ ਕੋਲ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਤਾਕਤ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਫਸਲਾਂ ਲਹਿਰਾਈਆਂ, ਵਪਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਇਸੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਯੁੱਧ ਲੜੇ ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਔਰਤ ਤਕੜੀ ਹੈ, ਘਰ ਵਿਚ, ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹੀਰ, ਸੋਹਣੀ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ਼ਕ ਵਾਸਤੇ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਹੈ, ਯੁੱਧ ਲੜਦੇ ਮਰਦ ਜੇ ਦਿਲ ਢਾਹ ਬੈਠਣ, ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਘੁੰਗਰੂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੀਰਾਂਬਾਈ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਬੁੱਤ ਅੱਗੇ ਨੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਪਤਨੀ ਹੋਕੇ, ਕਸਤੂਰਬਾ ਵਾਂਗ ਪਤੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੈਕੂਲਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤਦ ਉਹ ਬੁੱਤਾਂ, ਸੱਪਾਂ, ਗਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇਗਾ।

ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਅਰ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਬੋਤਲ ਪੀਤੀ, ਲੰਚ ਦੇ ਬਾਦ ਇਕ ਇਕ ਹੋਰ। ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਚਿਕਨ ਸੂਪ, ਚਿਕਨ, ਮਟਨ, ਚਾਵਲ, ਰੋਟੀ। ਅੰਡਿਆਂ ਦੀ ਭੁਰਜੀ ਵੀ। ਫਿਰ ਮਿਠਾ ਹਲਵਾ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਹਾਜ਼ਮਾ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦੁਪਹਿਰੇ ਆਰਾਮ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਢਲੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਫੇਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਵੀਤ ਲੈ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਆ ਗਿਆ। ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼, ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਸਫੈਦ ਦਾਹੜੀ, ਪੂਰਨ ਸਹਿਜ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਸਪਾਈਨੋਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਧਾਗੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਗੋਲ ਫੀਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਤਵੀਤ, ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਗਿਆ, ਤਵੀਤ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਸ 'ਚ ਮੰਤਰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਕੋਈ ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ - ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ। ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਤਵੀਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਤਵੀਤ ਤੇ ਧਾਗੇ ਇਉਂ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਈ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ। ਪਾਲ, ਰੰਚਨ ਤੇ ਲਾਲੀ ਤਿੰਨਾ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਵੀਤ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਸੁਨਿਆਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸੁਹਣੇ ਲਗਦੇ ਨੇ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ, ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰੀ, ਲੋਟਣ, ਮਛਲੀ, ਲੌਂਗ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਨੇ। ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਟੱਪਿਆਂ ਨਾਲ ਛਪਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗੀ। ਲਾਲੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ - ਕੱਚੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਰੀ, ਪੱਤਣਾ ਤੇ ਰੋਣ ਖੜ੍ਹੀਆਂ। ਰਿਨ ਹੱਸੀ - ਇਹ ਟੱਪਾ ਨੀ ਅਮਰੀਕਣ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝਣਾ, ਕਿਉਂ ਰੋਣਾ? ਯਾਰੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਾ ਲਉ। ਰੋਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਜਿੰਦੜੀ, ਸੁਣਦਿਆਂ ਰਿੰਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਾ ਨਾ, ਅਮਰੀਕਣ ਕੁੜੀ ਕਹੇਗੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਅੱਡ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਵੱਖ ਖਾਤਾ, ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ, ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਜਿੰਦੜੀ ਕਹਿ ਦਿਉ ਤਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰ ਦਏਗੀ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਰ ਟੱਪੇ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਟੱਪਾ ਕਿਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ। ਹਾਇਕੂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਅਹੁ ਦੇਖ ਪਾਲ, ਗਿੱਧੇ ਵਾਲੇ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੀ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ, ਤੁਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਨੱਚਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ, ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੇ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਣਾ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਲਾਗੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਹੁਣ ਗੱਡਾ ਭੇਜੋਗੇ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ, ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁਛਿਆ - ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਦਰੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ਇਹ ਚਾਦਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਫੜਕੇ ਉਪਰ ਵੱਲ ਦੂਹਰਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਚਾਦਰਾ ਬੜੇ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਹਿਨ ਲਉ, ਵਿਛਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਓ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਤਾਣ ਲਉ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਰੀਬ ਲਈ ਖੱਫਣ ਵੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚਾਦਰੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗੇ। ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕੱਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੁਢਿਆਂ ਤੱਕ। ਕਨ੍ਹੇੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ, ਕੁੱਬੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ, ਸਭ। ਔਰਤਾਂ ਮਰਦ ਸਾਰੇ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਪਾਲ, ਕੈਮਰਾ, ਸਨੈਪ। ਹੁਣ ਤਕ ਪਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਬਨੇਰਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀਆਂ। ਦੇਖ ਰਿਨ, ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਗਿੱਧਾ ਟੀਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟੋਲੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਵਡੇ ਦਰਵਾਜੇ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚਾਦਰੇ, ਲੰਮੇ ਸਫੈਦ ਕਮੀਜ਼, ਕੱਢੀਆਂ ਨੋਕਦਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਉਪਰ ਸ਼ਮਲੇ। ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਤਵੀਤ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੜੇ ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਘੁੰਗਰਾਲਾਂ। ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ। ਵਿਹੜੇ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਲਉ, ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵਧੀ ਤਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਕਿਉਂ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਉਣਗੇ, ਹਰੇਕ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਏਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਆਉਣਗੇ ਅਹੁ ਦੇਖੋ ਚਾਹ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ। ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮੀਤ ਨੂੰ ਉਚੀ ਦੇਣੀ ਵਾਜ ਮਾਰਕੇ ਕਿਹਾ - ਮੀਤ, ਬਗੈਰ ਚਾਹ ਪੀਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਏ। ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ ਐ ਬਾਪੂ ਜੀ। ਸਾਰੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਵਾਜਾਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਘੱਟ। ਲਾਲੀ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿੰਦੈ। ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਂ ਪਰ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਧੀਕ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਮੀਨ ਮੇਰੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਘੱਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਂ ਉਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਆਮ ਸਨ।

- ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ?

- ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ।

- ਫਰਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਏਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਖੁੱਸ ਗਈ ?

- ਹੁਣ ਵੀ ਬਥੇਰੀ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਣੀ। ਦੇਖੋ ਜਮੀਨ ਘਟੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਘਟ ਗਈਆਂ, ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਘਟ ਗਈਆਂ।

- ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕੀ ? ਖੇਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

– ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਇਹਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਦਾ ਹਾਂ, ਇਹਨਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ, ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰਾਣੀ ਫੜ ਕੇ ਬਲਦ ਹੱਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

– ਬਹੁਤੀ ਜਮੀਨ ਵੇਲੇ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪਿਆ ?

– ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੌ ਬੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੌ ਲਈ ਤਿੰਨ ਡੰਗ ਰੋਟੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੰਦਰਾਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਕਦੀ ਦਸ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

– ਪੇਂਡੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਆਇਆ ?

– ਤੁਸੀਂ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਫਰਕ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ? ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਆਖਾ ਨੀਂ ਮੋੜਦੇ।

– ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ?

– ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚਲੇ ਗਏ।

– ਕਿਥੇ ਗਏ ?

– ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ। ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਕੇ ਸਾੜਿਆ।

– ਕਿਉਂ ? ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

– ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ ਸਨ, ਔਰਤਬਾਜ਼ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਲੱਗੇ, ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ।

– ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੇ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ?

– ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ।

– ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਕਿਉਂ ਨੀਂ ਲੈਂਦੇ ?

– ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਲੈ ਲਿਆ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਥੇ ਜਾਣਗੇ? ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਹਨ।

– ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਉਂ ਨੀ ਗਏ ?

– ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕਦੇ ਗੇੜਾ ਮਾਰ ਆਉਨਾ, ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਮੁੜ ਆਉਨਾ। ਇਥੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੇਰੇ ਬਾਦ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮਾਡਲ ਖੇਤੀ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਇਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ।

ਮੀਤ ਨੇ ਪੁਛਿਆ – ਬਾਪੂ ਜੀ ਚਾਹ ਪਿਆ ਦਿਤੀ, ਅਗਲਾ ਹੁਕਮ ?

– ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਘਰ ਜਾਹ। ਜਾਕੇ ਪੁੱਛ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਇਹ ਵਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਫੇਰ ਇੱਥੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ, ਪਿੰਡ ਇਥੇ ਆ ਜਾਵੇ।

ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਪਰ ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਸਦਾ ਸੀ ਤੁਹਾਡਾ ਵਾਕ ਪਿੰਡ ਵਾਸਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਫੇਰ ਸਰਪੰਚ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁਛਦੇ ਹੋ ?

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣਗੇ। ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਵਾਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇਗਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਖ ਦਿਉ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ, ਪਿੰਡ ਉਦਾਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ, ਅਜੇ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਤੁਸੀਂ ਆਖਾ ਨਾ ਮੰਨੋਗੇ ? ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਮਿੱਠੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿਸਿਆ ਨੀ ਕੋਈ।

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੀਤ ਆ ਗਿਆ – ਬਾਪੂ ਜੀ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉਪਰ ਆਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡ ਵਿਚ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ, ਉਥੇ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹਾਂ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਠੀਕ ਹੈ, ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ ਕਿ ਅਖਾੜਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਲੱਗੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਵਲੋਂ।

ਮੀਤ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਬਿਗਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ, ਫਿਰ ਖੱਬੇ, ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸੱਦੇ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਰਜ ਸੀ, ਤਾਕਤ ਸੀ। ''ਭਾਈਓ! ਸਕੂਲ ਗਰਾਉਂਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੋ। ਉਥੇ ਅਖਾੜਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਹਵੇਲੀ ਆਉਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਪੁੱਜਣਾ। ਸੁਣੋ ਭਾਈਓ, ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੁਣੋ।''

ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੇ, ਫਿਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨਿਕਲੇ, ਫਿਰ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕੈਮਰਾ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸਕੂਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਏ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਥੋੜੇ ਪਿੱਛੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਦੋ ਢੋਲੀ ਢੋਲ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਢੋਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਮੀਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ, ਢੋਲ ਦਾ ਡੱਗਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆ ਜਾਏ। ਢੋਲੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਢੋਲ ਵਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਜਾਣਾ ਈ ਵਜਾਣਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੈਠੇ, ਮਹਿਮਾਨ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਮੰਜੀ ਲਿਆ ਦਿਤੀ, ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

– ਕਿਹੜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਨੇ ਪਾਲ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

– ਜੋ ਲੋਕ ਸੁਣਨੀਆਂ ਚਾਹੁਣ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ।

– ਪਰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਨੇ, ਸੋ ਤੁਹਾਡਾ ਆਖਾ ਮੰਨਾਗੇ।

– ਠੀਕ ਹੈ ਫਿਰ। ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ।

ਤੁਰਲੇ ਵਾਲਾ ਲੰਮਾ ਜੁਆਨ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਗਿੱਧਾ ਅਤੇ ਭੰਗੜਾ ਪੱਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਟੀਮ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਂਹ ਉਪਰ ਉਠਾਈ, ਉਂਗਲ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤੀ। ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਪਾਈ ਤੇ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਨੱਚਣ ਤੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਾਗਣੀਆਂ ਢੋਲ ਦੇ ਡੱਗੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਮਾਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਠਿਆ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਖਲੋ ਕੇ ਬੋਲੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਤਰ ਸਟੇਜ ਉਪਰਲੀ ਟੀਮ ਨੇ ਚੁੱਕ ਲਈ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗਾਈ। ਢੋਲੀ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਏਨਾ ਝੁਕਿਆ ਕਿ ਕੈਂਠੇ ਦੀ ਡੋਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੂਹ ਗਈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੀਮ ਮੈਂਬਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਰੱਖੇ ਨੇ ?

- ਨਹੀਂ, ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਪਾਏ, ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਬੱਡੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਰਲ ਜਾਏ। ਫਿਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਅੰਗਾਂ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਲੰਮੀ ਬੋਲੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਔਰਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਹੱਸੀ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ ਚੱਲੀਏ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿਉਂ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਘੱਟ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਮ ਵਲ ਵਧੀਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਨੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਸੀ ਇਥੇ ਤਾਂ ਸਿਰੇ ਲੱਗ ਗਈ ਗੱਲ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੁਸੀਂ ਰੰਚਨ ਨਾਲ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਹਾਂ, ਅਜੇ ਰੁਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਆ ਗਏ।

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਰੰਚਨ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਹੋਵੇਗਾ।

- ਕੀ ਥੀਮ ਹੋਵੇਗਾ ?

- ਥੀਮ ਇਹ ਕਿ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਭੋਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਸਾਰਤਰ, ਕਾਮੂ, ਅਮਰੀਕਨ, ਯੋਰਪੀਅਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਂਗ ਵਧੀਆ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਵਰਗੇ ਲੱਛਣ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਕੇ ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਹੋ ਗਿਐ। ਸਿਆਸੀ ਕਤਲ ਵਾਜਬ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਔਰਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ, ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਫਿਊਡਲ ਲਾਰਡ ਹੋ ਗਿਐ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਕੋਲ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਆ ਗਈ, ਲਾਲੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਗੁਸੈਲ ਡਿਊਕ ਹੋਏਗਾ। ਦੇਖ ਰੰਚਨ, ਕਾਤਲ ਇਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਵਡਾ ਵਕੀਲ ਕਰਕੇ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਜ਼ਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਰਿਹਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਇਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਹਨ ਇਥੇ। ਪਟਿਆਲੇ ਮੇਰਾ ਗਵਾਂਢੀ ਵਕੀਲ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਤਲ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਮੁਫਤ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਕੀਲ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆ ਸੀ।

- ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਕੀ ਹੈ ਪਾਲ ?

- ਬੁਰਾ ? ਇਹੀ ਤਾਂ ਫਿਊਡਲਿਜ਼ਮ ਹੈ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਟੋਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਦਾ, ਇਕ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਉਸਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੱਕ ਕਿਧਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਗੰਡਾਸੀਆਂ ਖੜਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਹੌਲ ਅਪਰਾਧੀ ਲੱਗਿਆ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਲਾਲੀ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾ ਨਾਲ ਆ ਗਿਆ। ਬੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ - ਕੋਈ ਖਾਸ ਬੋਲੀ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਖਾਸ। ਮੈਂ ਲਿਖ ਲਿਆਇਆਂ, ਗੁਗੇ ਪੀਰ ਦੀਆਂ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀਆਂ। ਇਕ ਬਾਂਝ ਔਰਤ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਕੋਲ ਔਲਾਦ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਬਾਜਰੇ ਦੇ ਦੋ ਦਾਣੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਜੌੜੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਖ ਦੀ ਜੈ ਹੈ। ਰਿਨ ਨੇ ਸੁਣਕੇ ਕਿਹਾ - ਜਿਥੇ ਜਾਉ, ਬਾਂਝਪਣ ਦਾ ਦੁਖ, ਇੰਨੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਔਰਤ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਤੌਬਾ। ਅਸੀਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਗਏ, ਉਥੇ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਮੰਦਰ ਇਕ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ। ਅਪਣੀ ਰਾਣੀ ਸਣੇ ਆਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਕਿਹਾ, ਜੇ ਸੰਤਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਆਵਾਂਗਾ, ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਔਲਾਦ ਹੋਈ, ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਔਰਤਾਂ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਆਦਮੀ ਨਾਮਰਦ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ? ਲੁੱਚਪੁਣਾ ? ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੈ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਆਹਿਆ ਜੋੜਾ ਸੰਤਾਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖੋ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਰਿਨ ਬਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਕੜਾ ਮਰਦ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਐ ਕੌਣ ਬਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਦਰਦੀ ਮੁੱਲ ਲਵੇ ? ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਰਿਨ ਦਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨਾ। ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨੀ।

ਮੀਤ ਆ ਗਿਆ - ਬਾਪੂ ਜੀ, ਗਿੱਧਾ ਟੀਮ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਪਿੰਡ।

- ਠੀਕ ਹੈ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ ?

- ਹਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ। ਬੱਕਰੇ ਝਟਕਾ ਕੇ ਮੀਟ ਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਦਾਲ, ਸਬਜੀ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਵਰਤਾਣ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਨ।

- ਦੇਖ, ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਰਤਾਉਣਗੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ। ਸਮਝਿਆ? ਖਾਹਮਖਾਹ ਬੁੜ ਬੁੜ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਖਾ ਗਏ ਵੱਧ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਘੱਟ। ਦੇਖਦੇ ਰਹਿਓ, ਘੱਟ ਨਾ ਰਹੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼।

- ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖਾਣਾ ਬਣਵਾਇਆ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਸੁਆਦ ਨੀਂ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਮਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫਿਰ।

- ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਮੀਤ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਲੋਕ ਹਵੇਲੀਓ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਪਾਲ ਨੇ ਹੋਰ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਗਿਧਾ ਪਾਰਟੀ ਛੱਤ ਉਪਰ ਆ ਗਈ। ਢੋਲ ਵੱਜਿਆ, ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਪਾਲ ਨੇ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਟੈਸਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਠੀਕ ਹੋਈ ? ਟੈਸਟ ਫੇਲ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਢੋਲਾਂ ਦਾ ਡੱਗਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੀ ਪਿੱਚ ਦਾ ਹੈ। ਢੋਲ ਬੰਦ। ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਟੈਸਟ ਫਿਰ ਫੇਲ। ਇਹ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਨਾਗਣੀਆਂ ਬੇਕਾਰ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਿੱਚ ਉਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਬੰਦ। ਇਕ ਬੰਦਾ

ਬੋਲੀ ਪਾਏ..., ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਜ਼ ਦੇ। ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਪਾਈ ... ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਬੋਲੀ ਹੋਈ ? ਢੋਲ ਤੇ ਨਾਗਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ... ਨੱਚਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ। ਪਾਲ ਖਿਝ ਗਿਆ... ਚਲੋ ਬਾਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਏ।

ਮੀਤ ਫਿਰ ਉਪਰ ਆਇਆ, ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਜੀ ਪਿੰਡ ਬਾਹਰ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਇਛਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਣ ਲਈਏ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਸੁਣ ਲਉ। ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨੀ। ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਕਾਹਨੂੰ ਜੀ। ਦੋ ਘੰਟੇ। ਬਸ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ– ਠੀਕ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਸ। ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਬਾਹਰ ਖਲੋਤਾ ਪਿੰਡ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਇਆ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ। ਗਿੱਧਾ ਪਾਰਟੀ ਤਾਂ ਬਸ ਸਾਥ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਿੰਡ ਨੇ ਪਾਈਆਂ। ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜਾ, ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤੀਜਾ ... ਕਦੀ ਕੋਈ ਬੱਚਾ .... ਫਿਰ ਬੁੱਢਾ ... ਫਿਰ ਜੁਆਨ .... ਪਾਗਲਾਨਾ ਨਾਚ... ਪਾਗਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੋਸ਼। ਦੇਵਤੇ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਉਤਰ ਆਏ ... ਗਿਧਾ ਪਾਰਟੀ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ ... ਸਟੇਜ ਪਿੰਡ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ .... ਜੱਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੋਲੀ ... ਬਾਹਮਣੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੋਲੀ ... ਹਰੇਕ ਜਾਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ... ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ... ਘੁੰਡ... ਪਰਦਾ... ਮੌਸਮ ... ਡਾਕਾ ... ਯੁੱਧ ... ਅਮਨ ... ਹਰੇਕ ਬੋਲੀ। ਜੀਜਾ ਸਾਲੀ, ਦਿਉਰ ਭਾਬੀ, ਨੂੰਹ ਸੱਸ, ਨਣਦ ਭਰਜਾਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ... ਪਿਆਰ.... ਨਫਰਤ... ਗੁੱਸਾ ... ਕਾਮ... ਦੁਖ ... ਪਛਤਾਵਾ ... ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੇ ਬੋਲੀ। ਏਨੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅੱਗੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਿਹੜਾ ਗਲੋਬ ਨੂੰ ਉਂਗਲ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਠੋਲਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ – ਦੱਸ ਪੁੱਠ ਕਿ ਸਿੱਧ, ਕਿਹੜਾ ਪਾਸਾ ਲੈਣੈ, ਫਿਰ ਠੋਲਾ ਮਾਰ ਦਏ। ਰੱਬ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੈਫਰੀ ਹੈ, ਰੱਬ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲ ਬੇਚੈਨ ਸੀ। ਛੱਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਰਿਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਭੀੜ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਦੇਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਲਗੇ ਹਨ। ਸੁਰਤ ਲਾ ਲਉ ਹਰੇਕ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹਾਂ ਪੀ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਤਕਰੀਬਨ ਹਰੇਕ ਨੇ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਗੇੜਾ ਲਾਉਣ ਗਿਆ। ਮੀਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਕਿਹਾ – ਦੇਖੋ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਸਾਹਬ ਬਹਾਦਰ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਵਿਸਕੀ ਹੁੰਦੀ, ਜਰੂਰ ਪਿਲਾਉਂਦਾ। ਡੱਬ ਵਿਚੋਂ ਰੂੜੀ ਮਾਰਕਾ ਅਧੀਆ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਜਜਮਾਨ ਦਾ ਦਾਨ ਕਬੂਲ ਕਰੋ ਪੁਰੋਹਤ। ਮੈਂ ਇਕ ਤਕੜਾ ਪੈਗੱ ਮਾਰ ਆਇਆਂ। ਧੁੜਧੜੀ ਤਾਂ ਆਈ, ਪਰ ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੀਤ ਵੱਲੋਂ ਦਿਤੀ ਦਾਰੂ ਪੀ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਐਵੀਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਹੈ ਈ ਬਾਪੂ ਸਾਡਾ। ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਹੁੰ ਮੈਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਨੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋ ਆਇਆ ਰਫੂਜੀ ਸੀ। ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਇਜਤੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਗਲ ਕਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਪੁੜਪੁੜੀ ਵਿਚ ਘਸੁੰਨ ਜੜ ਦਿਤਾ। ਬਸ ਮੇਰਾ ਏਨਾ ਕੁ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਮੁੱਕਾ ਖਾਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ਕੱਢ ਲਈ। ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦਾ, ਮੈਂ ਰਿਵਾਲਵਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਗੋਲੀ ਜੜ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਥਾਏਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ, ਮੇਰੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਇਜਤੀ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਵੇ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰੂੰਗਾ। ਜਦੋਂ ਰਫੂਜੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਗਏ ... ਕਿਸੇ ਚੀਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਹਾਜਰ ਆਂ... ਤੁਹਾਡਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਸਾਡੇ ਧੰਨ ਭਾਗ, ਸਾਡਾ ਮੱਥਾ ਤੁਹਾਡਾ, ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਤੁਹਾਡਾ, ਬਸ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣੀ, ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਨਾ ਬੋਲਣਾ। ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜ ਹਨ, ਚੰਗੇ ਲੱਗਣ ਕਿ ਮਾੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾਂ ਆਈ।

ਮੀਤ ਨੇ ਬੋਲੀ ਛੇੜੀ। ਗੋਰੇ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਆਦਮੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਖਤਰਨਾਕ ਐ। ਮੀਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ – ਗੋਰੇ ਦੀ ਨੀਤ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਜੋ ਚਾਹੇ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਿਨ ਥੋੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪਾਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਰਿਨ ਬੋਲੀ – ਇਹ ਭੀੜ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਧੀਕ ਖਤਰਨਾਕ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਜਨਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੱਤਾਂ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ, ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਨੱਚਣਗੀਆਂ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਦੇਖਾਂਗੇ। ਅੱਜ ਜਾਂਗਲੀ ਖਰੂਦੀ ਬੰਦੇ ਦੇਖੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਤਰਨਾਕ ਬੰਦੇ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ।

ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਹੁਣ ਬੱਸ। ਰੁਕ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗਿੱਧਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਏ ਜਿਥੇ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਸਾਹਮਣੇ ਪਸ਼ੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ ਦਾ ਖੁੱਡਾ। ਪਸ਼ੂ, ਮੁਰਗੀਆਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਸਭ ਸੌਂ ਗਏ। ਲਾਲਟੈਣਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਕੀ ਪਤਾ ਸੁਫਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਜਿਹੀ ਰਾਤ ਫੇਰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ ਹੈ ਨਾ। ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ, ਓਲਡਮੈਨ, ਬੁੱਢਾ ਕੁੱਤਾ, ਬੁੱਢੇ ਪਹਾੜ, ਬੁੱਢਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ, ਬੁੱਢਾ ਭਾਰਤ, ਸਭ ਸੁਫਨੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਅਜੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ, ਹੱਡੀਆਂ, ਸਿੱਕੇ, ਧੂਨਾ, ਗੀਤ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਜੋੜਨੇ ਪੈਣਗੇ। ਅਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬਕਾਇਆ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਸੌਂ ਗਿਆ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੇ। ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਪਰ ਤਬਸਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਿੰਡ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵਖ ਵਖ ਹਨ, ਸਮਲਿੰਗਕਤਾ ਹੈ। ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ – ਲਾਲੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਇਥੇ ਨਾ ਵਸ ਜਾਈਂ ਕਿਤੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਲੈ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰੀਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹਦੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਸੋ ਕਰੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਸੇ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਏ, ਜੋ ਇਹਦੀ ਇਛਾ ਹੈ ਕਰੇ। ਚਾਹੇ ਕੁਛ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਏ, ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰੇ, ਕਾਲਜੀਏਟ ਛੋਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਏ। ਇਹ ਆਜਾਦ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅਉਧ ਬੀਤ ਗਈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੀਤੀ, ਮੈਂ ਉਸਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ।

ਗੋਰਾ ਹੱਸਿਆ – ਓ ਸਰਦਾਰ, ਸਨਿਆਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ?

ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ – ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਉ ਮਿਥੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ – ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ, ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋ, ਕਾਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ। ਦੂਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਵਿਆਹ ਕਰੋ, ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ, ਧਨ ਕਮਾਉ। ਮੌਜ ਕਰੋ। ਤੀਜਾ ਪੜਾਉ ਹੈ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਹਟੋ, ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੋ ਪਰ ਦਖਲ ਨਾ ਦਿਉ। ਆਖਰ ਚੌਥੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਸਭ ਛੱਡੋ। ਰੱਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰੋ। ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਰ ਪਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਔਸਤ ਉਮਰ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਕਿਸ ਕੰਮ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਥੇ ਗਰੀਬੀ ਹੈ, ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਿਸ਼ਨ 32 ਸਾਲ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਗਦੈ 50 ਸਾਲ ਦਾ। ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹਮਉਮਰ ਹਾਂ, 40 ਸਾਲ, ਪਰ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਪੰਜਾਹ ਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਰੰਚਨ ਬੋਲਿਆ – ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਚੇਚਕ ਦਾ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਤਪਦਿਕ ਦਾ। ਦੋ ਵਾਰ ਮੌਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਫੇਫੜਾ ਹੈ ਤੇ ਛਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਡੀਆਂ ਖੁਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਟੇਢਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਟੇਢਾ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਨ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਸੁਰਖੀ ਪਾਉਡਰ ਰਾਹੀਂ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਜਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਲੱਗਾਂ ਪਰ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ ਦੀ ਇਹ ਖੇਡ ਚਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਦਾ ਹਾਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਚਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ 50 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਕੇ ਬਾਣਪ੍ਰਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ।

ਪਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ – ਤੇਰਾ ਆਖਰੀ ਵਾਕ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੈ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਹਾਂ ਈ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਨਿਊ ਯਾਰਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਸਕਾਂਸਿਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ।

ਰਿਨ ਖਿਝ ਕੇ ਬੋਲੀ – ਅੱਜ ਮੈਂ ਅੱਕ ਗਈ। ਹਰ ਥਾਂ ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀ, ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ। ਔਰਤ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ। ਕਿਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਪਿਆਰ ਕੀ ਹੁੰਦੈ ?

ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਿਆਰ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਹਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚ।

ਰਿਨ – ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਲਫ਼ਜ਼ ਤੇ ਮਰ ਜਾਨੀ ਆਂ। ਫਿਲਮ ਵਿਚਲੀ ਕਮਸਿਨ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਵਾਕ ਸੁਣਾਇਆ – ਓ ਪਿਆਰ, ਤੈਨੂੰ ਅਕਲ ਵੀ ਆਏਗੀ ਕਦੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ – ਰੰਚਨ ਤੈਨੂੰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਲਫਜ਼ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ ?

ਰੰਚਨ – ਕਈ ਲਫਜ਼ ਸੁਹਣੇ ਨੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਵਫਾਦਾਰੀ, ਨੇਕੀ, ਦੋਸਤੀ, ਸਤਿ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਨੇ ਈ ਪਵਿੱਤਰ ਨੇ ਜਿੰਨਾ ਪਿਆਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖੁਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਇਨਾ ਨਹੀਂ।

ਰਿਨ – ਅੱਛਾ ਇਹ ਦੱਸ ਰੰਚਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ ?

– ਸਤਿ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ ਰਿਨ।

– ਤੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਲਫਜ਼ ਹੈ ਲਾਲੀ ?

– ਦੋਸਤੀ।

– ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ?

– ਨੇਕੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਨੇਕੀ ਤੇ ਵਫਾਦਾਰੀ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਰਬੋਤਮ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਹੜਾ ਪਿਆਰ ? ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਕਿ ਰੱਬ ਨਾਲ ? ਪਤੀ ਨਾਲ ਕਿ ਆਸ਼ਕ ਨਾਲ ? ਫਰੀ ਲਵ ਕਿ ਸਲੇਵ ਲਵ ?

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਰੱਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਮਨਜ਼ੂਰ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਚੰਗਾ, ਚਲਦਾਂ। ਸੋਈਏ ਹੁਣ।

ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਠੀਕ ਐ। ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਖਤਰਨਾਕ ਲੋਕ ਇਸ ਅਗੇ ਨੀਵੇਂ, ਨੇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਡਿਊਕ ਹੀ ਚਾਹੀਦੈ। ਇਹਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦੈ। ਚਲੇਗਾ। ਪਿੰਡ ਸਮਝ ਗਿਐ ... ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਚੱਲ ਸਕਦੈ, ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।

ਗੋਰੇ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ – ਮੀਤ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦੇ ਥੱਪੜ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸੋਂਵਾਂਗਾ।

ਮੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇੱਥੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੌਂ। ਹੁਣ ਨੀ ਜਾਣਾ ਕਿਤੇ।

ਪਾਲ – ਇਹ ਹਮਬਿਸਤਰੀ, ਹਮਜਿਣਸੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਲਾਲੀ। ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਰੰਚਨ – ਇਕ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅਮਰੀਕਣ ਕੁੜੀ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹਫਤੇ ਰਹੀ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ – ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ, ਭਰਾ, ਦੋਸਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਮਾਂ, ਧੀ, ਭੈਣਾ, ਸਹੇਲੀਆਂ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ, ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਨੇ, ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਉਂ ਨੀ ਹੁੰਦਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਹੈ ਪਾਲ। ਜਿਸਨੇ ਕੁੱਤਾ ਪਾਲ ਰੱਖਿਐ, ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ ਇਹ ਵੀ ਹਮਜਿਣਸੀ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲ ਵਰਕਰ ਮੈਡਮ ਸਾਨੂੰ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਸਿਖਾਣ ਆਈ। ਉਚੇ ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਦੀ, ਬੰਦਾ ਜਿਹਾ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ – ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੱਥ, ਕੁੜੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰੇਗੀ। ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਜੋ ਮਰਜੀ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰੋ ਪਰ ਪਬਲਿਕ ਵਿਚ ਭੱਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਐ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾਵੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪੈਂਟ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢੇ ਨਹੀਂ ਤਾ ਪੁਲਸ ਫੜ ਲਏਗੀ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ ਇਕ ਇਕ ਦੋ ਦੋ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਵਿਹੜਾ ਭਰ ਗਿਆ। ਕੁਆਰੀਆਂ, ਸੱਜ ਵਿਆਹੀਆਂ, ਬੁਢੀਆਂ ਸਭ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਪਰ ਢੋਲ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ।

ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੋਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹਨ। ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ ਗਿੱਧਾ ਪਏਗਾ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਰਿਨ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ਰਿਨ ? ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਹੇਠਾਂ ਹੈ। ਰਿਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਮਝਣਗੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਬਸ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਖਲੋ । ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਉਹ ਆਪੇ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਰਿਨ ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈਆਂ। ਕਮੀਜ਼ ਸਲਵਾਰ ਪਹਿਨੀ ਗੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤੀ ਸੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਹੱਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਰੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਉਚੀ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ, ਬਸ ਚਾਅ ਵਿਚ। ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਬੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਹਸਦੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹਸਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੱਸਣੋ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹਟੀਆਂ ਬਸ ਚੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢਕ ਲਏ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਣ ਲੱਗਾ, ਹਾਸੇ ਦੇ ਛਣਕਾਟੇ ਟਾਵਰਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਲੰਘ ਗਏ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਇਹ ਘਰ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੁੰਨ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ - ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ? ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਕਰਦੈ, ਫਲ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਕੀ ?

ਗਿੱਧਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਬੋਲੀ ਪਾਈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਨਾਲ ਗਿੱਧਾ, ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਕੇ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾਕੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਫਿਰ ਕਿੱਕਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਨੱਚੀਆਂ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਖੂਬ । ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆਂ ਨਾਚ। ਫਿਰ ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਬਾਪੂ ਕਿਥੇ ਹੈ ? ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਗਵਾਂਢ ਪਿੰਡ ਗਏ ਹਨ। - ਕੋਈ ਖਾਸ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ ? ਨਹੀਂ, ਲਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਏ ? - ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਪੂ ਨੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਨੂੰ, ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ। - ਓ, ਯੂ ਮੀਨ ਬਣਵਾਸ, ਤੇ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਕੁੜੀਆਂ ਰਿਨ ਨੂੰ ਖਿਚ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈ ਆਈਆਂ ਤੇ ਨੱਚਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਅਗਲੀ ਵਾਰ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਆਈ ਤਾਂ ਨੱਚਾਂਗੀ। ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਥੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਨੱਚਣ ਲਾ ਲਈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨੱਚੀ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੁਕ ਗਈ। ਕੁੜੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਨਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੱਥਾ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੋਲੀ ਪਾਈ :

ਕੁਝ ਲੁਟ ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ
ਕੁਝ ਲੁਟ ਲਿਆ ਸਰਕਾਰਾਂ।
ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਖੋਹ ਲਏ
ਰੂਪ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਯਾਰਾਂ। ਨੀ ਮੈਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ, ਲੁੱਟ ਲਈ ਜ਼ਰਦਾਰਾਂ, ਨੀ ਮੈਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ।

ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਗਿੱਧਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਸਿਖ਼ਰ ਦੁਪਹਿਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪੀਤੇ ਤੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਹਿਮਾਨਾ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ। ਸਾਮਾਨ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਧਾਗੇ ਦਾ ਇਕ ਗਲੋਟਾ ਲੈ ਕੇ ਮੀਤ ਆਇਆ ਤੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। - ਇਹ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ? ਪਾਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਸੂਤ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਤਿਆ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਮੈਂ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੁਹਫਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀਮਤੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਛੁਰੀ ਜਿਹੜੀ ਸੁਹਣੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਪਾਲ ਨੇ ਛੁਰੀ ਦੀ ਨੋਕ ਰਿਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ - ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਫਾਦਰ। ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਥੈਂਕਸ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਕਿੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਖਾਤਰ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਆਉ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ। ਲਾਲੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਈ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਹੁਣ। ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਰਿਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਲ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਨੀਲੇ, ਹਰੇ, ਭੂਰੇ ਰੇਸ਼ਮ ਨਾਲ ਮੋਰਖੰਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਕਿਨਾਰੀ ਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲਗੇ ਸਨ ਇਸ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਰਦਿਆਂ। ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ, ਲੈਗੁਨਾ ਹਿੱਲਜ਼ ਤੇ ਸਾਡਾ ਘਰ ਹੈ, ਕਦੀ ਆਉਣਾ।

- ਲਾਲੀ ਆਏਗਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਹਾਂ ਲਾਲੀ ਆਏਗਾ ਕੈਲਫੀਫੋਰਨੀਆਂ। ਲਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਲਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫੋਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਏ। ਕਾਰ ਲਾਗੇ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜੇ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਰ ਹਥਾਈ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਰਿਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਲਾਲੀ, ਇਥੇ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਵਖ ਵੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਟੱਪਿਆਂ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਝਲਕਾਂ ਹਨ। ਸੁਹਣੀ ਅਤੇ ਤਕੜੀ ਨਜ਼ਮ ਵਾਸਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਾਲ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਸੀ ਕਿਉ? ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੰਗ ਲੱਗ ਗਈ ਐ। ਦੂਤਘਰ ਤੋਂ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਹੈ ਵਾਪਸ ਜਾਉ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾਂ, ਜੰਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਖਤਰਾ ਹੈ ? ਪਾਲ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ - ਨਹੀਂ ... ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਨਾਲੇ ਦੂਤਘਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਲੇ ਗਏ। ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਲਾਲੀ ਦੀ ਤਿੱਕੜੀ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਪਾਲ ਨੂੰ, ਮੇਮ ਨੂੰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਪਾ ਮਿਲੇ। ਰੰਚਨ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਸਮਲਿੰਗੀ ਦਿਸੀ ? ਖੂਬ ਹੱਸੇ।

ਪਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਯੂ. ਪੀ. ਜਾਵਾਂਗੇ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ - ਕਾਹਦੀ ਪਾਰਟੀ ? ਦੋ ਅਕਤੂਬਰ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਹੈ ਪਾਲ ਦਾ। ਹਾਕਮ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਵਾਹ, ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਜਨਮ ਦਿਨ। ਵਧਾਈ । ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ। ਲਾਲੀ, ਕੰਵਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ਿੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਲੈ ਆਇਆ। ਵਚਿਤ੍ਰ ਵੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਤਬਲਚੀ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਜਬਰਦਸਤ

ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੰਵਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਰ ਛੇੜਦਾ, ਉਘੜ ਦੁਘੜੇ, ਵੀਣਾ ਵਾਦਨ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ... ਤਬਲਾ-ਵਾਦਕ ਪੂਰੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਲੇ ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ ... ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੱਡੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਕਬੱਡੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹਾਕਮ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਤੇ ਰੰਚਨ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਈ ਕਾਰ ਦਾ ਡਰਾਇਵਰ ਸਾਧੂ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਹਾਕਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ - ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ - ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਟੈਕਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਹੋਣੈ।

ਪਰ ਸਾਹਬ ਸਾਹਬ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਮੂੰਹ ਸੁਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ? ਕੀ ਪਤਾ।

ਸ਼ਾਮੀ ਸਾਰੀ ਟੋਲੀ ਬੈਠੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਕੱਢੀ, ਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਖਾਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢਿਆ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਲੋਥੜਾ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਸੂਰ ਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਬੀਫ ਦਾ। ਬੀਅਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਥੇਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਬੀਫ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਕੱਟਕੇ ਫੋਰਕ ਨਾਲ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ - ਕੁਝ ਖਾਣਗੇ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਣਗੇ। ਅਪਣੇ ਲਈ ਟੁਕੜਾ ਕਟਦੀ ਰਿਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ - ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਇਹ ਸੁਆਦ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ? ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਨਹੀਂ ਰਿਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਈ ਸਟਾਈਲ ਹੈ ... ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਕੁੱਕਿੰਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ਼ ਈਟਿੰਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ਼ ਵਾਕਿੰਗ, ਸਿੰਗਿੰਗ, ਡਾਂਸਿੰਗ ... ਇੰਡੀਅਨ ਵੇਅ ਆਫ ਮੇਕਿੰਗ ਲਵ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਏਨੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਹਟਾਇਐ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਚਿਆ ਮੈਂ ਹਟਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਉਂ ਜੋੜਾਂ ? ਤੁਹਾਡਾ ਵਰਤਾਵਾ ਭਾਵਕ ਹੈ, ਇਹੋ ਫਿਉਡਲਿਜ਼ਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਡਰਾਇਵਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਇਹਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕੰਧ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝੋ। ਏਨਾ ਪਾਗਲਪਣ ? ਇਹ ਕੀ ਕੁਆਲੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਹੋਈ ?

- ਨਿਰਾ ਪਾਗਲਪਣ, ਰਿਨ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਈ।

ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਜੇ ਉਹਨੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੋ ਸਮਝੋ, ਇਸ ਵਿਚ ਗਲਤ ਕੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ?

ਪਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਈ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਇਆ। ਖੇਤ ਨਾਲ ਖੇਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਿਸ਼ਨ ਕੁੱਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਬਿਹਾਰ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਇਹ ਰਿਹਾੜ ਕਰੀ ਜਾਂਦੈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਉ ... ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਨਾ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨੀ ਲੱਗਣਾ। ਹੈ ਨਾ ਕਮਲ । ਇਹ ਬਕਵਾਸੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ?

ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ? ਰਾਜ਼ਦਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

- ਹਿੰਸਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤਿੰਨੇ। ਪਾਲ ਦਹਾੜਿਆ।

- ਹੋਰ ਕੁੱਝ ? ਰਾਜ਼ਦਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਪਾਲ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਉਠੇ, ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ।

- ਜਾਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਓ ਬੈਠੋ।

ਰੁਕੇ ਨਹੀਂ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸੌਂ ਗਏ। ਪਾਲ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ, ਕਾਰ ਭੇਜੀ, ਮੁੜਕੇ ਕੋਈ ਪਾਲ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਪਾਲ ਦੀ ਵਾਪਸ ਰਵਾਨਗੀ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਾਕਫ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ। ਇਹ ਤਿੱਕੜੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ, ਤਿੱਕੜੀ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਕਈਆਂ ਨੇ ਪਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਰਿਨ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ਦੋਵੇਂ ਖਾਮੋਸ਼। ਇੰਡੋ ਅਮੈਰੀਕਨ ਦੋਸਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟਣੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਰੰਚਨ ਨੇ ਹਉਕਾ ਲੈਕੇ ਕਿਹਾ - ਉਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਗਿੱਧੇ, ਨਾਚ, ਲੰਮੀਆਂ ਸੈਰਾਂ, ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੂਬੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਣਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ। ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਕਦੀ ? ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂ। ਬੰਦੇ ਨੇ ਆਖਰ ... ਯਾਦਾਂ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬਈ ਉਹ ਅਮੈਰੀਕਨ ਹਨ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ... ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦਿਤਾ, ਸਾਥ ਦਿਤਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। ਰਿਜੈਕਸ਼ਨ ਐਬਸੋਲਿਊਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ।ਜ਼ੈਨ (Zen) ਅਧਿਆਪਕ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ - ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਕਿਉਂ? ਦਿੱਸ ਜਾਵੇਗਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ। ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਨਾ ਸਹੀ ਅਗਲੇ ਵਿਚ। ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣੀ।

ਲਾਲੀ ਉਪਰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਪਾਪਾ ਵਧੀਕ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਪਰ ਲਾਲੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਰੋਂਦੇ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਜਿੱਡੀ ਕੁ ਮੇਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਹਿਲ ਉਜੜਦੇ ਦੇਖੇ।

ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ ਗਰੇਵਾਲ ਖਾਨਦਾਨ ਕੋਈ ਘੱਟ ਖੱਬੀਖਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਧਰ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿੱਲੋ ਸੋਨਾ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਤ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਿਉ ਪੁੱਤ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ - ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਾਰੀ ਹਵੇਲੀ ਖੁਸ਼। ਮੁੱਦਤ ਬਾਦ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਕਦਮ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ... ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਕਦਮ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਦੇਣੇ ਕਿਹਾ - ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਫਰਕ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਲਾਲੀ। ਤੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕੇਸ ਵਾਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਡ੍ਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ ਪਏ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਲਾਲੀ ਨੇ ਵਹੁਟੀ

ਕੋਲ ਇਹ ਸਲਾਹ ਪੁਚਾ ਦਿਤੀ। ਵਹੁਟੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਈ। ਕੇਸ ਕਟਾ ਕੇ ਬੌਬਡ ਹੋ ਗਈ। ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ਮੁੜਕੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦੋਹਤੇ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਉਦਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੀ ਮੈਂ ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣੀ। ਵਡੇ ਖਾਨਦਾਨਾ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਦਿਲਾਂ, ਵੱਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਸ਼ਗਨ ਨਹੀਂ ਇਹ। ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਲਾਕਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਨਿਆਸੀ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਬਣਵਾਸ ਕੱਟਿਆ, ਨੂੰਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਥੇ ਕਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸੱਸ ਨਣਦ ਸੀ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ? ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ।

– ਔਰਤ ਬਗੈਰ ਘਰ ਵੀਰਾਨ ਹੈ। ਔਰਤ ਕੋਲ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਨ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਦੀਆਂ, ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਟਰੰਕਾਂ ਦੀਆਂ। ਸਵੇਰੇ ਧੂਪ, ਸ਼ਾਮੀ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਅੱਗ ਬਾਲਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਮੇਜ਼ਬਾਨ। ਉਹ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਵਰਤਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਮੰਗਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ।

ਸਮਾਂ ਭਿਆਨਕ ਹੈ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ, ਏਨਾ ਖੌਫ਼ਨਾਕ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ।

ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਮਾਰਥੂਲ ਨੇ ਘਾਹ ਦੀ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪੱਤੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਦੌੜ ਗਈ। ਮਾਰੂਥਲ ਲੱਖ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਤ ਪਾਰਖੂ ਆਖਦੇ, ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ – ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਖਾਉ। ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ – ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਇਕ ਲਾਈਨ ਨਹੀ ਲਿਖੀ, ਫਿਰ ਸੁਕਰਾਤ, ਸੁਕਰਾਤ ਨਹੀਂ ? ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ – ਇਕ ਜੁਆਨ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਪਲੈਟੋ ਸੀ, ਅਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਸਦਕਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਕਰਾਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਂ ਪਲੈਟੋ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਲੀ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ?

ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ- ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਛੇੜਨ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ? ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ ? ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਵਿਜੇਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨੇ, ਮੈਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਖਿਲਾਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਪਰ ਮੇਰਾ ਰੋਲ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਰੋਲ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ ? ਜੇ ਬੰਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਰੱਬ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕੌਣ ਨਾਂਹ ਕਰੇਗਾ ? ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਾੜਾ ਰੋਲ, ਚੰਗੀ ਐਕਟਿੰਗ ਕਾਰਨ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਨਿਭਾਈ।

ਅਜੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬਰਾਤ ਵਿਚ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬਰਾਤ ਢੁੱਕੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਰੀਕ ਪੱਕੀ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਅਜੀਤ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ – ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪ ਕਾਰਡ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ? ਅਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕਾਹਨੂੰ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਾਰਡ ਛਪਵਾਏ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਕੇ ਚਿਠੀ ਡਾਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਏ ਸਨ, ਚਿਠੀ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਘਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬਰਾਤ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਮਾਨਸਾ।

ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਸਮੇਤ ਮੈਂ ਬਹੇੜਾ ਰੋਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਚਰਨੀ ਹੱਥ ਲਾਏ, ਅਸੀਸਾਂ ਮਿਲਿਆਂ, ਸ਼ਗਨ ਮਿਲਿਆ, ਠੰਢਾ ਤੱਤਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ – ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਮੇਰੀ ? ਕਿਹਾ – ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ – ਆਏ ਕਿਉਂ ਨੀ ? ਅਜੀਤ ਦੀ ਬਰਾਤ ਚੜ੍ਹੇ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਆਉਂਗੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ – ਅਜੀਤ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣਾ ਹੈ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਬਰਾਤ ਜਾਏਗੀ, ਇਕ ਗੱਡੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏਗੀ। ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿਓ। ਤੂੰ ਸੁਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਸੀ ਨਾ ਮਾਨਸਾ ਵਾਸਤੇ ? ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਇਕ ਗੱਡੀ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਦੀ ਜਾਏਗੀ। ਮੈਂ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਬੀਬਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨੀ ਹੋਣਾ, ਬੀਬਾ ਦਾ ਪਾਪਾ ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਐ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਰੁਤਬੇ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਉਹ ਛੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚਹਿਲ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲਾਗਿਉਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਲੰਘਦੀ ਹੈ, ਰੁਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਨਸਾ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦੈ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਰੁਕਵਾ ਦਿੰਨੇ ਆਂ। ਰੇਲ ਮਹਿਕਮੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਦਸ ਏਕੜ ਜਮੀਨ ਦੇ ਦਿਉ ਮੁਫਤ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦਿੰਨੇ ਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਜਮੀਨ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਰਿੰਦਰਪੁਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ, ਜਸ਼ਨਾ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ। ਬੀਬਾ ਜੀ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ, ਵਿਸਕੀ ਬੜੀ ਪੀਂਦੇ। ਅਫੀਮ ਵੀ ਛਕ ਲੈਂਦੇ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਪੈਗ ਲਾਕੇ ਫਿਰ ਘੋੜੀ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਗੇੜਾ ਲਾਉਣਾ। ਸਾਲ 1962 ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੀ ਲਾਮ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਘੋੜੀ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਖਾਈਆਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ... ਸਾਇਰਨ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਖਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੋ। ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੋੜੀ ਖਾਈ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਈ, ਲੱਤਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ, ਮਰ ਗਈ। ਚਾਹਲ ਸਰਦਾਰ ਏਨਾ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਸਕੀ, ਅਫੀਮ ਛੱਡ ਦਿਤੀ। ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਸਿਧਾਰਥ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਚਿਤਰਕਾਰ। ਲਾਲੀ ਨੂੰ 25 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ – ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹੱਸ ਪਿਆ, ਕਿਹਾ – ਲਾਲੀ ਭੂਤ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਭੂਤ। ਇਕ ਹੋਰ ਭੂਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁੱਝੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ- ਦੂਜਾ ਭੂਤ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਲਏਗਾ ਪਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਣੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਭੂਤ ਹੋਣਗੇ, ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਉਹ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਮਿੱਥਾਂ ਤੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ, ਬਾਹਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਬੋਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰੁਕੇ – ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਥੋੜਾ ਕੁ ਘਾਹ ਉਗਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਖਲੋ ਗਏ, ਘਾਹ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਉਏ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਗਾਂ ਖਾਏਗੀ ਨਾ ਮੱਝ, ਨਾ ਭੇਡ ਦੇ ਕੰਮ ਆਏਂਗਾ ਨਾ ਬੱਕਰੀ ਦੇ। ਕਿਉਂ ਉਗ ਆਇਐਂ ਇਥੇ ? ਪਹੀਆਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ? ਫਿਰ ਬੈਠ ਗਏ, ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਦੇਖੋ, ਉਪਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਸੀ ਲਾ ਦਿਤੀ, ਜਦੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ, ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਹ ਦੇਖੋ, ਝੁਕਿਆ ਸਿਰ ਦੇਖੋ।

ਨਾਦ ਪ੍ਰਗਾਸ ਦੇ ਜੁਆਨ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਮਰ ਵਧੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿਆਦਾ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ- ਦਸਤਾਰ ਬਗੈਰ ਬੰਦਾ ਲਾਹੋਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਾਲੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸੰਗਣਾ ਛੱਡੇਗਾ ਉਦੀਂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਗੁਮਸ਼ੁਦਾ ਪੂਨੂੰ ਲੱਭ ਜਾਏਗਾ।

ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਂ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ, ਅੱਜ ਲਾਲੀ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਜਾਇਦਾਦ ਕਾਰਨ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਖਾਲੀ ਅਸਮਾਨ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਦੇਰ ਤੱਕ ਛਾਈ ਰਹੀ, ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੱਚੀਆਂ, ਗੀਤ ਗਾਏ। ਫਿਰ ਅਸਮਾਨ ਸਾਫ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੀਆਂ, ਗੀਤ, ਕੁੜੀਆਂ, ਘਟਾ ਨਾਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਲਾਲੀ ਦਰਸ਼ਕ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ, ਦੇਖੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਸਨ।

ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ- ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਲਾਲੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ, ਸੱਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਗੁੰਦਿਆ ਹੋਇਆ, ਸੱਗੀ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨੇ। ਕਿਹਾ- ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਗੁੰਦੋ, ਫਿਰ ਰਥ ਵਿਚੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਰਾਂਗੀ। ਰਥ ਵਿਚ ਸਿਰ ਗੁੰਦਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੱਸ ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਆਈ। ਬੜੀ ਸਖਤ ਸੀ ਉਹ।

ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ- ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨਾ ਵਿਚ ਨੂੰਹ ਧੀ ਨੂੰ ਬੂਹੇ ਤੇ ਖਲ੍ਹਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਰ ਲਗਦੈ ਸਿਰ ਗੁੰਦਣ ਨੂੰ, ਪਤੈ ? ਨਾਈ, ਨਾਇਣਾ, ਬਾਹਮਣ, ਬਾਹਮਣੀਆਂ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ? ਕਿਸੇ ਰਸਮ ਵਿਚ ਕੁਤਾਹੀਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਾ-ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਕੇਸ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਡਮ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘੜੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਵੇਦ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਅੱਜ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਵੇਦ ਦੇ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। -ਜੇ ਵਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਤਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿਵਾ ਨਾ ਜਗਾਉ।

ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਲੱਖ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਮੁਕੀ ਕਿਸੇ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੇ ਜਾਨ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਨਾ ਉਹ ਸੋਇਗੀ ਨਾ ਸੌਣ ਦਏਗੀ। ਲਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਕਾ ਜਿਉਂ ਪਈਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ।

ਰੰਚਨ, ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆ ਉਤਰੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ।ਗੁਰਦਿਆਲ ਬਲ ਨੇ ਕੈਟਾਲਿਸਟ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਬਾਹਰਵੀਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਕੈਟਾਲਿਸਟ ਸੀ। ਕੈਟਾਲਿਸਟ ਦੀ ਐਕਟੀਵੇਸ਼ਨ ਐਨਰਜੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਲਾਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਨੇ ਐਬਸੈਂਟ ਐਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਐਲੀਮੈਂਟ ਕਿਸੇ ਕੰਪਾਊਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਚਲਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਕੰਪਾਊਂਡਜ਼ ਪਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਐਲੀਮੈਂਟ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲੀਮੈਂਟ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਐਲੀਮੈਂਟ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਪਾਊਂਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਗੋਰਕੀ ਰਚਿਤ ਟਾਲਸਟਾਇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸੀ। ਝਿੜਕਾਂ ਖਾ ਲੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ, ਫੇਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮ ਆਖਦਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਮਨਫੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਉਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਟਾਲਸਟਾਇ ਦਾ। ਇਕ ਫਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਵਿਚਲੇ ਐਬ, ਸਰਦਾਰ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਰਿੰਦਰ ਕਾਲੀਆ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁਟੀ ਬਾਦ ਕਲਾਸ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ, ਕਲਾਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਸਰ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਟੀਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ, ਜੇ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਤਰ ਦਿਤਾ - ਕੋਈ ਕੋਈ ਤਾਲਿਬੇ ਇਲਾਮ ਭੀ ਐਸਾ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਟੀਚਰ ਪਹਿਲੇ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਤਾ ਹੈ ਇਧਰ ਉਧਰ, ਉਸਕਾ ਮਨਪਸੰਦ ਤਾਲਿਬੇ ਇਲਮ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਵੋਹ ਭੀ ਉਦਾਸ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਖੂਬ ਹੱਸੇ।

ਸੂਚਨਾ

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ, ਥਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਲਪਿਤ ਹੈ, ਮਿਥਿਆ, ਮਾਇਆ। ਮੰਚ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰੋਲ ਡਿਊਕ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਪੂਰਬ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਸਿੱਧੇ ਹਨ ਕੁਝ ਐਬਸਰਡ। ਪੂਰਬ ਨੇ ਪੱਛਮ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਕੌਣ ਜਾਣੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਚੁਪਚਾਪ ਬਿਨਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੇ, ਨੀਵੀਂਆਂ ਪਾ ਕੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪੋ ਦਰਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਬਰ ਉਪਰ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਸੀਦੇ, ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੱਵਾਲ ਆ ਜਾਣ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪਹਿਲੀ ਹੋਵੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ! ਆਖਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਫਕਾ ਦੇ ਪਾਪਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਠੀਕ ਹੈ, ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੋਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਦਮੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਖੂਨੀ ਜਾਨਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਪਿਤਾ। ਤੇਰਾ ਵਾਕ ਪੱਛਮ ਵਾਸਤੇ ਠੀਕ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਲਈ ਗਲਤ। ਮੈਂ ਪੂਰਬੀ ਹਾਂ। ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਦਾ ਆਦਮੀ ਸਾਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਰਾ ਸੋਨਾ। ਜਿਵੇਂ ਡਿਊਕ।

ਬੇਨਤੀ - ਕੱਚਾ ਖਰੜਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਊਣਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਕਰਵਾਉਂਗੇ, ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਾਂਗਾ।